

บทที่ ๔

วิเคราะห์ลักษณะอุปมา

อุปมาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นกระบวนการสำคัญที่เสริมเนื้อหาสาระให้ชัดเจน รศ.ดร.สุภาพรณ ณ บางช้าง ได้กล่าวไว้ว่า “ในการอธิบายแต่ละเรื่องพระพุทธโฆสะได้อธิบายอย่างละเอียดด้วยวิธีการต่าง ๆ ตามแบบการอธิบายอย่างอรรถกถามีอุปมาอุปไมยและตัวอย่างประกอบอย่างชัดเจน”^๑ จึงเข้าใจได้ว่า อรรถกถาต่างๆ ที่เป็นผลงานของท่านพระพุทธโฆสะมีการใช้อุปมาอุปไมยและตัวอย่างประกอบเป็นเครื่องมือสำคัญในการอธิบายความ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็เช่นเดียวกัน มีการใช้อุปมาอุปไมยเป็นเครื่องมือสำคัญ

ผู้วิจัยได้รวบรวมคำอุปมาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับภาษาบาลีทั้ง ๓ ภาคมีทั้งหมดรวม ๕๔๘ ครั้ง จัดตามโครงสร้างเนื้อหาที่มี ๓ อย่างคือ ศีลมีอุปมา ๑๕ ครั้ง สมาริมีอุปมา ๔๓๓ ครั้งและปัญญามีอุปมา ๔๔๐ ครั้ง ได้แยกตามประเภทของคำบอกอุปมาไว้ดังนี้

ลำดับ	ประเภทคำบอกอุปมา	ศีล/ครั้ง	สมาริ/ครั้ง	ปัญญา/ครั้ง	รวม	คิดเป็น%
๑	วิย	๔๓	๑๒๘	๓๑๓	๔๘๔	๕๑.๐๕
๒	อิวิ	๑๕	๑๘	๒๘	๖๑	๖.๔๓
๓	ยถา-เอวิ	๖	๑๑๓	๖๓	๑๘๒	๑๖.๓๐
๔	ยถา-ตถา	-	๓	๔	๗	๐.๖๓
๕	เสยฺยถา-เอวิ	๑	๒๕	๔	๓๐	๓.๑๖
๖	ยถา (ไม่มี เอวิ รับ)	๓	๑	-	๔	๐.๔๒
๗	เอวิ (ไม่มี ยถา รับ)	-	๑	-	๑	๐.๑๐
๘	ยถา-เอวิ สมฺปทมิทํ -	-	๓	๓	๖	๐.๖๓
๙	อุปมาในบทสมาส	๓	๑๓๕	๒๓	๑๖๑	๑๖.๕๘
๑๐	อุปมารู้ด้วยความ	๓	-	๑	๔	๐.๔๒
๑๑	โอปมฺมสํสฺนทณํ	-	๑	-	๑	๐.๑๐
๑๒	ยถา-เอวิ-เสยฺยถา	-	๓	-	๓	๐.๓๑
๑๓	ยถา,เสยฺยถา-ตถูปม-	-	๒	-	๒	๐.๒๑
๑๔	เอวิ สมฺปทมิทํ (ไม่มี ยถา รับ)	-	-	๑	๑	๐.๑๐
	รวม	๗๕	๔๓๓	๔๔๐	๕๔๘	๑๐๐

^๑ รศ.ดร.สุภาพรณ ณ บางช้าง. ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖) หน้า ๒๕๒.

อุปมาเหล่านี้เน้นสิ่งที่เป็นรูปธรรมซึ่งผู้วิจัยได้แยกเป็นประเภทและจำนวนครั้งที่ใช้ไว้ ๖๓๘ ครั้ง มีจำนวนไม่ตรงกันกับที่อยู่ในตาราง เพราะในตารางนับตามคำที่ใช้บอกอุปมา เช่น วีย อิว เป็นต้น บางครั้งมีอุปมาหลายบท ต้องใช้คำบอกอุปมาหลายครั้ง เพื่อเปรียบกับอุปมาเพียงบทเดียว ในที่นี้นับเป็น ๑ ครั้งเท่านั้น จำนวนของอุปมาจึงมีดังต่อไปนี้

๑. สีสันนิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล ๑๕ ครั้ง ธรรมชาติ ๘ ครั้ง สัตว์ ๖ ครั้ง วัตถุเครื่องใช้และปัจจัย ๔ อย่างละ ๕ ครั้ง อาการนามและคุณธรรมอย่างละ ๒ ครั้ง พืช, อวัยวะ, เครื่องประดับและหมวดภิกษณะอย่างละครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๕๑ ครั้ง

๒. รุดงคินิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับธรรมชาติ, สัตว์และอาการนามอย่างละ ๓ ครั้ง บุคคล ๒ ครั้ง วัตถุเครื่องใช้, ปัจจัย ๔, คุณธรรมและภิกษณะอย่างละครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๑๕ ครั้ง

๓. กัมมัฏฐานคหณินิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับปัจจัย ๔ - ๓ ครั้ง ธรรมชาติ, พืช, สัตว์, อวัยวะ, อาการนามและเครื่องประดับอย่างละครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๕ ครั้ง

๔. ปฐวิกสิณินิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล ๒๔ ครั้ง ธรรมชาติและสัตว์อย่างละ ๗ ครั้ง วัตถุเครื่องใช้ ๖ ครั้ง อวัยวะ ๒ ครั้ง อาการนาม ๕ ครั้ง พืช, ปัจจัย ๔, โรคาพาธ, เครื่องประดับและหมวดภิกษณะอย่างละครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๕๖ ครั้ง

๕. เสสทสิณินิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับวัตถุเครื่องใช้ ๒ ครั้ง อาการนาม ๑ ครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๓ ครั้ง

๖. อสุกัมมัฏฐานนิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล ๔ ครั้ง วัตถุเครื่องใช้ ๒ ครั้ง อาการนาม ๓ ครั้ง ธรรมชาติ, พืช, สัตว์, ปัจจัย ๔, อวัยวะ, โรคาพาธและหมวดภิกษณะอย่างละครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๑๖ ครั้ง

๗. ลอนุสสตินิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล ๔ ครั้ง ธรรมชาติ, เครื่องประดับและที่เคารพบูชาอย่างละ ๒ ครั้ง อาการนามและคุณธรรมอย่างละครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๑๐ ครั้ง

๘. อนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล ๒๔ ครั้ง ธรรมชาติ ๒๒ ครั้ง พืช/ต้นไม้ ๕๔ ครั้ง สัตว์ ๑๓ ครั้ง วัตถุเครื่องใช้ ๔๓ ครั้ง ปัจจัย ๔ และยานพาหนะอย่างละ ๓ ครั้ง อวัยวะ, อาวุธและอุปมาที่เป็นกลุ่มอย่างละ ๒ ครั้ง อาการนาม ๕ ครั้ง ยานพาหนะ ๓ ครั้ง ดนตรี ๕ ครั้ง โรคาพาธ, หมวดภิกษณะ, แร่ธาตุและสถานที่อย่างละครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๑๘๕ ครั้ง

๙. พรหมวิหารนิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล ๑๖ ครั้ง พืช/ต้นไม้ ๒ ครั้ง วัตถุเครื่องใช้และอาการนามอย่างละ ๒ ครั้ง ปัจจัย ๔ และเครื่องประดับอย่างละครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๒๔ ครั้ง

๑๐. อารูปปนินิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล ๕ ครั้ง อาการนาม ๓ ครั้ง ปัจจัย ๔ - ๑ ครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๕ ครั้ง

๑๑.สมาธินิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล ๗ ครั้ง ธรรมชาติ ๖ ครั้ง พืช/ต้นไม้ ๑๔ ครั้ง วัตถุเครื่องใช้ ๕ ครั้ง ปัจจัย ๔- ๖ ครั้ง อาการนาม ๔ ครั้ง หมวคปกิณณะ ๓ ครั้ง แร่ธาตุ ๒ ครั้ง สัตว์, ยานพาหนะและดนตรี อย่างละครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๕๔ ครั้ง

๑๒.อิทธิวิธินิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล ๕ ครั้ง พืช/ต้นไม้ ๓ ครั้ง วัตถุเครื่องใช้ ๑ ครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๙ ครั้ง

๑๓.อภิถุญานินิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล ๓ ครั้ง ธรรมชาติ ๑๖ ครั้ง พืช/ต้นไม้ ๔ ครั้ง ปัจจัย ๔- ๒ ครั้ง อาการนาม ๖ ครั้ง สัตว์, วัตถุเครื่องใช้และคุณธรรมอย่างละครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๓๔ ครั้ง

๑๔.ขันธินิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล ๕ ครั้ง ธรรมชาติ, สัตว์และอาการนามอย่างละ ๔ ครั้ง วัตถุเครื่องใช้และอวัยวะอย่างละ ๓ ครั้ง เครื่องประดับและคุณธรรมอย่างละ ๒ ครั้ง พืช/ต้นไม้ ๑ ครั้ง อุปมาที่เป็นกลุ่ม ๑๑ ครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๓๕ ครั้ง

๑๕.อายตนะธาตุนิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล ๓ ครั้ง อุปมาที่เป็นกลุ่มและอาวุธอย่างละ ๒ ครั้ง ปัจจัย ๔- ๑ ครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๘ ครั้ง

๑๖.อินทริยสังจนินิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล, พืช/ต้นไม้, อาการนาม, คุณธรรม, อาวุธและธรรมชาติ อย่างละครั้ง สัตว์ ๓ ครั้ง อุปมาที่เป็นกลุ่ม ๕ ครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๑๘ ครั้ง

๑๗.ปัญญาภูมินิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล ๖ ครั้ง ธรรมชาติและวัตถุเครื่องใช้อย่างละ ๒ ครั้ง พืช/ต้นไม้ ๓ ครั้ง อาการนาม ๕ ครั้ง อุปมาที่เป็นกลุ่ม ๗ ครั้ง สัตว์, คุณธรรมและที่เคารพบูชาอย่างละครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๒๘ ครั้ง

๑๘.ทิวฐิวิสูทธานิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล ๓ ครั้ง พืช/ต้นไม้, สัตว์, ปัจจัย ๔, อาการนาม, ยานพาหนะ, ดนตรีและอุปมาที่เป็นกลุ่มอย่างละครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๑๐ ครั้ง

๑๙.กัณฑาวิตถณวิสูทธานิเทศ ใช้อุปมาเรื่องบุคคล ๒ ครั้ง ธรรมชาติ, สัตว์, อาการนาม, คุณธรรมและอุปมาที่เป็นกลุ่มอย่างละครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๗ ครั้ง

๒๐.มคคามาถคณานทสสนวิสูทธานิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล, พืช/ต้นไม้และดนตรีอย่างละครั้ง อุปมาที่เป็นกลุ่ม ๓ ครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๖ ครั้ง

๒๑.ปฏิปทาณานทสสนวิสูทธานิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล ๘ ครั้ง ธรรมชาติและวัตถุเครื่องใช้ อย่างละครั้ง สัตว์ ๓ ครั้ง อาการนาม ๒ ครั้ง อุปมาที่มีหลายข้อ ๑๐ ครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๒๕ ครั้ง

๒๒.ญาณทสสนวิสูทธานิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล ๓ ครั้ง ธรรมชาติและอุปมาที่เป็นกลุ่มอย่างละ ๔ ครั้ง พืช/ต้นไม้, วัตถุเครื่องใช้, อวัยวะและโรคพาธอย่างละครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๑๕ ครั้ง

๒๓.ปัญญาภาวนานิสังสนินิเทศ ใช้อุปมาเกี่ยวกับบุคคล ๒ ครั้ง อุปมาที่เป็นกลุ่ม ๑ ครั้ง รวมอุปมาที่ใช้ในนิเทศนี้ ๓ ครั้ง*

* รายละเอียดของอุปมาอุปไมยอยู่ในภาคผนวก

จากกลุ่มอุปมาดังกล่าว ผู้วิจัยเห็นว่า สามารถกำหนดเป็นแนวทางในการวิเคราะห์ได้จากคำบอกอุปมาต่างๆ คำบอกอุปมาที่นำมาใช้เป็นหลักมีไม่กี่คำ เช่น วีย, อิว, -สทิส, อุปม-, ยลา-เอว เป็นต้น เพื่อให้รู้ว่าประโยคนั้นเป็นประโยคอุปมา* บางประโยคไม่ต้องใช้คำบอกอุปมา ก็สามารถรู้ได้ว่า เป็นประโยคอุปมาด้วยลักษณะทางความหมายที่แสดงออกในทางเปรียบเทียบ อุปมาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมองโดยภาพรวมท่านพระพุทธโฆสะถ่ายทอดเรื่องราวจากภาพชีวิตในด้านต่าง ๆ เช่น การดำรงชีพ สังคม ความคิด อุดมคติ ธรรมชาติ พุทธศาสตร์ เป็นต้น ซึ่งเป็นเรื่องราวใกล้ตัวที่ปรากฏในยุคสมัยนั้นมาแสดงเปรียบเทียบเพื่อให้เนื้อหาธรรมะเข้าถึงและเป็นที่เข้าใจโดยง่ายของคนในยุคสมัยนั้น และอุปมาเหล่านั้นมีการใช้รูปแบบประโยค ๒ ลักษณะคือ

๑. ประโยคอุปมาที่ไม่มีกิริยาคุณพากย์ มีเพียงศัพท์ที่ทำหน้าประธานของประโยคซึ่งเป็นนามพากยาค์หรือคุณพากยาค์**

๒. ประโยคอุปมาที่มีกิริยาคุณพากย์ มีความสมบูรณ์ทั้งบทประธาน บทวิเศษนะ บทกิริยา มีหลายพากยาค์ประกอบกันเข้า

รูปแบบประโยคทั้ง ๒ ดังกล่าวเป็นรูปแบบที่ใช้กันมาแต่เดิม มีการใช้คำนิบาตบอกอุปมาในแต่ละลักษณะที่แน่นอน ซึ่งในงานวิจัยนี้ได้ศึกษาวิเคราะห์ว่า รูปแบบประโยคทั้ง ๒ มีการกล่าวไว้ในลักษณะใดบ้างและเป็นการกล่าวเรื่องราวประเภทใด ด้วยเหตุผลอะไร จะได้วิเคราะห์ในด้านเนื้อหาและรูปแบบการใช้ตามลำดับดังต่อไปนี้

๔.๑ ประโยคอุปมาที่ไม่มีกิริยาคุณพากย์

ประโยคที่ไม่มีกิริยาคุณพากย์ ในทางไวยากรณ์เรียกว่า “ ลิงคัตตะ ” หากเป็นประโยคอุปมาเรียกว่า “ อุปมาลิงคัตตะ ” นิบาตบอกอุปมาที่นิยมใช้กับอุปมาลิงคัตตะมี ๒ ศัพท์คือ วีย, อิว หากมองถึงเหตุผลที่ประโยคลิงคัตตะไม่มีกิริยาคุณพากย์ ผู้วิจัยเห็นว่า เนื้อหาในการเปรียบเทียบ (อุปมา) เลียนแบบข้อความที่ถูกเปรียบ (อุปไมย) หรือเปรียบเฉพาะศัพท์ใดศัพท์หนึ่งมิใช่ทั้งประโยคจึงไม่ต้องยกศัพท์มาทำหน้าที่กิริยา เพราะจะทำให้เนื้อความซ้ำซ้อน การเรียงประโยคก็จะไม่สวยงาม ดูรุงรัง มีวิเคราะห์ศัพท์นิบาตทั้ง ๒ ตามลำดับ ดังนี้

* สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **บาลีไวยากรณ์** วากยสัมพันธ์ ภาคที่ ๓ ตอนต้น. พิมพ์ครั้งที่ ๒๖. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒) หน้า ๒๔๐ ทรงอธิบายอุปมาโชตค-อุปเมยโชตคไว้ว่า “ ข้อความที่นำมาเปรียบ เรียกว่า อุปมา, ข้อความที่ควรเปรียบ เรียกว่า อุปเมย, ในอุปมาใช้นิบาต ๔ ศัพท์ คือ ยลา, เสยฺยถาปี เรียกชื่อว่า อุปมาโชตคะ ตรงต่อนิบาตไทยว่า ฉันทใด ; วีย, อิว ว่า ราวกะ, เพียงดั่ง,เหมือน, เช่น, ดูจ, ประหนึ่ง เป็นต้น ; ในอุปเมย ใช้นิบาต ๒ ศัพท์คือ ตลา, เอว เรียกชื่อว่า อุปเมยโชตคะ ตรงต่อนิบาตไทยว่า ฉันทนั้น ”

** พากยาค์ คือ หลายๆ บทประกอบกันเป็นใจความ แต่ยังเป็นตอนๆ ไม่สมบูรณ์เป็นประโยค

๔.๑.๑ วิเคราะห์การใช้ วัย ศัพท์บอกอุปมา

วัย ศัพท์ แปลเป็นภาษาไทยว่า “ ราวกะ ” จากการศึกษาการใช้อุปมาทั้งหมดในวิสุทธิมรรค พบว่า เป็นคำนิบาตบอกอุปมาที่เด่นที่สุดกว่าคำนิบาตอื่น เนื่องจากอุปมาในลักษณะประโยคที่ไม่มีกิริยาคุมพากย์นี้เน้นเปรียบเทียบคำต่อคำไม่มีบริบทมากมายในประโยค มีเพียงคำที่ใช้เปรียบเทียบ (อุปมา) กับสิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ (อุปไมย) เท่านั้น ไม่มีคำอื่นมาแทรกในประโยค มีการใช้ใน ๒ รูปแบบคือ เรียงอุปมาไว้หน้ากับเรียงอุปมาไว้หลัง ดังนี้

ก. วิเคราะห์คำอุปมาที่เรียงไว้หน้า ดังตัวอย่างในวิสุทธิมรรค ภาคที่ ๑ สีสณิเทศว่า

- เนว ทวยาติ น ความทราทโย วัย ทวตุถิ ๑
 น มทยาติ น มฏจิกมุลลาทโย วัย มทตุถิ ๑
 น มณฺฑนยาติ น อนฺเตปรุกเวสียาทโย วัย มณฺฑนตุถิ ๑
 น วิภูสณยาติ น นฏฺฐนจาทโย วัย วิภูสณตุถิ^๒

แปลว่า บทว่า เนว ทวยา ความว่า ไม่ใช่เพื่อเล่นเหมือนเด็กชาวบ้าน ๑ บทว่า น มทยา ความว่า ไม่ใช่เพื่อมัวเมาเหมือนพวกนักมวยปล้ำ เป็นต้น ๑ บทว่า น มณฺฑนยา ความว่า ไม่ใช่เพื่อการตกแต่งเหมือนเหล่าสตรีชาววังและหญิงแพศยา เป็นต้น ๑ บทว่า น วิภูสณยา ความว่า ไม่ใช่เพื่อการประดับเหมือนพวกนักฟ้อน เป็นต้น ๑

วิเคราะห์เนื้อหา

ตัวอย่างนี้มีการใช้อุปมาเพื่ออธิบายลักษณะของศัพท์ ๔ ศัพท์ให้เป็นที่เข้าใจด้วยการอาศัยเรื่องราวที่เป็นธรรมชาติของสังคม พบเห็นได้ทั่วไปในทุกที่ คือ เปรียบการเล่นกับเด็กชาวบ้าน ความมัวเมากับนักมวยปล้ำ การประดับกับสตรีชาววังและหญิงแพศยา และการตกแต่งกับนักฟ้อนรำ เนื้อหาของอุปมาดังกล่าวทำให้มองเห็นภาพที่ชัดเจนว่า การเล่นไม่มีใครที่จะเล่นเกินไปกว่าเด็ก ๆ ความมัวเมาก็ไม่มีใครที่จะมัวเมาหมกมุ่นอยู่กับการฝึกฝนเท่ากับนักมวยปล้ำ การตกแต่งร่างกายก็ไม่มีใครเทียบได้กับสตรีชาววังและหญิงแพศยาอันเป็นกลุ่มหญิงที่ใส่ใจต่อรูปร่าง และกลุ่มสุดท้ายคือพวกนักฟ้อน ก่อนจะทำการฟ้อนต้องมีการประดับประดาร่างกาย ใบหน้าให้ดูสวยงามก่อน อุปมา ๔ อย่างนี้เป็นการเปรียบถึงลักษณะทางกายภาพโดยนำเอาบุคคลที่รู้จักกันทั่วไปว่ามีธรรมชาติอย่างไรมาเปรียบ และภาพที่นำเสนอเป็นข้ออุปมา ผู้วิจัยเห็นว่าเป็นภาพสังคมของบุคคลลักษณะต่างๆ ที่มีจริงเห็นเป็นประจักษ์ในยุคสมัยของท่านพระพุทธโฆสะ

^๒ วิสุทธินิ ๑/๓๕

ภาพเหล่านั้นเป็นสิ่งที่เข้าใจกัน โดยทั่วไปในยุคสมัยนั้นสามารถสื่อให้เข้าใจการฉันทนิมิตของพระภิกษุว่า ฉันทด้วยความเคารพเป็นอย่างไร มิใช่เพื่อการละเล่น มัวเมา ประดับตกแต่ง โดยใช้อุปมาดังกล่าวเป็นสื่อ

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

อุปมาทั้ง ๔ ศัพท์ เรียงอยู่หลังคำว่า น ซึ่งแปลว่า ไม่ ทั้งสิ้น รูปแบบนี้เป็นการเรียงถ้อยคำของ ประโยคแบบเอาข้อความล้อมอุปมา คือ เรียงถ้อยคำที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่ถูกเปรียบ (อุปไมย) ไว้หน้าสิ่งที่ใช้เปรียบ (อุปมา) จึงปรากฏรูปออกมาเป็น อุปไมย-อุปมา-อุปไมย จากการศึกษาคพบว่า อุปมาที่ใช้ วิย ศัพท์โดย ส่วนมากนิยมเรียงประโยคในลักษณะนี้ วิสุทธิมรรคภาค ๑ มีอุปมาที่ใช้ วิย ๕๓ ครั้ง เรียงเป็นอุปมาลักษณะนี้ ๖๒ ครั้ง วิสุทธิมรรคภาค ๒ มีอุปมาที่ใช้ วิย ๗๘ ครั้ง เรียงเป็นอุปมาลักษณะนี้ ๓๑ ครั้ง วิสุทธิมรรคภาค ๓ มีอุปมาที่ใช้ วิย ๓๑๓ ครั้ง เรียงเป็นอุปมาลักษณะนี้ ๗๘ ครั้ง นับว่าเป็นวิธีที่นิยมใช้มากกว่าวิธีอื่น ๆ เมื่อพิจารณาเหตุผลแล้วพบว่า

- การเปรียบเทียบโดยส่วนใหญ่ในวิสุทธิมรรคเป็นไปในลักษณะศัพท์ต่อศัพท์มากกว่าวิธีอื่น ศัพท์ใดที่ท่านเห็นว่า ยาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นศัพท์ประเภทนามธรรมที่ต้องอาศัยประสบการณ์ในการเข้าใจ ท่านจะเปรียบเทียบทันทีด้วยข้ออุปมาที่พบเห็นอยู่ในชีวิตประจำวัน และการใช้ วิย ศัพท์ก็เหมาะสมแก่เนื้อหาที่เป็นข้อความร้อยแก้วทั่วไป ปรากฏเด่นชัด เป็นคำที่เป็นพยานะล้วน แยกให้เห็นคำที่ใช้เปรียบกับคำที่ถูกเปรียบอย่างชัดเจน

- อุปมาในที่นี้เป็นการอธิบายเหมือนกับการวิเคราะห์ศัพท์ เมื่อจะอธิบายศัพท์ก็พยายามรักษาเค้าโครงศัพท์ที่ปรากฏอยู่ในบทตั้ง พยายามจะคงพยานะในบทตั้งไว้แล้วอธิบายด้วยศัพท์ที่มีเค้าโครงตรงกับพยานะนั้น ให้ความหมายในลักษณะต่างๆ ไม่สลับลำดับของคำ ดังตัวอย่างที่มาในวิสุทธิมรรคตอนพรรณนาปัญหาพยากรณ์ว่า ภิกขุติ สัสสาเร ภย อิกขุติติ ภิกขุ^๓ แปลว่า บทว่า ภิกขุ มีวิเคราะห์ว่า ผู้ใด ย่อมเห็นภยในสังสารวัฏ เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่าเป็นภิกขุ จะสังเกตได้ว่า การวิเคราะห์ในบทนี้รักษาพยานะที่ปรากฏในบทตั้งเสมอ คำว่า ภย เป็นการอธิบายความหมายที่ปรากฏในบทตั้งว่า ภ- ส่วนกริยาว่า อิกขุติ ก็มีรูปมาจากธาตุว่า อิกข มีการเรียงถ้อยคำไม่สลับลำดับที่ปรากฏในบทตั้ง เมื่อศัพท์ทั้งสองรวมกันเข้าก็เป็นภิกขุ แล้วนำมาประกอบรูปกับ รุ ปัจจัยในนามกิตกจึงมีรูปเป็น ภิกขุ^๔ ตัวอย่างที่ยกมาประกอบก็มีลักษณะเป็นการอธิบายคล้ายกับการวิเคราะห์ที่มีลำดับตรงกับบทตั้ง คำว่า น ในบทตั้งอยู่ต้นประโยค ในบทอธิบายก็เรียงไว้ต้นประโยคเช่นกันแล้วจึงอธิบายความของศัพท์อื่นเป็นลำดับต่อไปพร้อมทั้งวางบทอุปมาไว้หน้าศัพท์ที่ต้องการจะอธิบาย

- ศัพท์เหล่านี้อธิบายจุดติวิภัตติด้วยตนเองด้วยรูปที่เข้าใจง่ายขึ้น เพราะรูปเดิมปรากฏตามพระบาลีว่า ทวาย เป็นต้น เป็นจุดติวิภัตติเหมือนกันเพราะจุดติวิภัตติ อ การันต์ ฝ่ายเอกวางนะมีรูป

^๓ วิสุทธิ ๑/๔

^๔ ดูรายละเอียดใน อภิธาน ๔๐๕/๕๑๓, ๔๑๕/๕๑๕, ๔๓๓/๕๓๘, ๔๓๘/๕๔๕

๓ อย่าง คือ สุส อาย ตุด^๕ แต่คำว่า อาย มีรูปศัพท์คล้ายคลึงกับรูปอดีตติลิ่งค์ ฝ่ายเอกวจนะ วิกตติที่ ๓-๓^๖ ซึ่งอาจทำให้เข้าใจผิดได้ ดังนั้น ท่านต้องการอธิบายให้ชัดเจนไม่ต้องการให้เข้าใจเป็นอย่างอื่นจึงอธิบายศัพท์ที่ลงท้ายว่า อาย คือ ทวาย มทวย มณฺหนาย วิภูสนาย ดังกล่าวด้วยรูปว่า ตุด คือ ทวตุด มทตุด มณฺหตุด วิภูสตุด ซึ่งเป็นอีกรูปหนึ่งในวิกตติเดียวกัน

การเปรียบลักษณะคำต่อคำนี้นิยมวางอุปมาไว้หน้าศัพท์ที่อธิบาย เพื่อให้เห็นและเข้าใจอย่างชัดเจนว่า อุปมาใช้เปรียบเทียบศัพท์นั้นจริงๆ ไม่ใช่เปรียบเทียบศัพท์อื่น นับเป็นลักษณะที่มีโครงสร้างตรงกันกับรูปประโยคทางไวยากรณ์มาก คือ นิยมวางวิเสสนะไว้ข้างหน้าศัพท์ที่ตนขยาย การวางประโยคในลักษณะดังกล่าวผู้วิจัยเห็นว่า เป็นการเปรียบเพื่อต้องการเน้นข้ออุปมาให้เด่นชัด ซึ่งการเน้นก็คือ การทำให้เห็นความสำคัญ ให้เป็นจุดเด่นที่สุดของเนื้อความ เมื่อนึกถึงลักษณะร่วมของบทอุปมากับสิ่งที่เปรียบก็ทำให้เห็นภาพชัดเจนเป็นการใช้ลักษณะร่วมของอุปมามาเป็นจุดเด่นในการดำเนินเรื่อง จากการศึกษาอุปมาลักษณะนี้พบว่ามีกรเน้นอุปมาเรื่องเดียวกับเน้นอุปมาหลายเรื่อง ดังนี้

๑. เน้นอุปมาเรื่องเดียว ดังตัวอย่างในวิสุทฺธิมรรค ภาคที่ ๒ พรหมวิหารนิเทศว่า พนฺธนา ปมุตฺตํ ตาลปกฺกํ วิย จสุส วิปฺสฺสนนฺนณฺณํ มุขํ โหติ^๗ แปลว่า หน้าของผู้ที่เจริญเมตตาพรหมวิหารนั้น ย่อมมีสีผ่องใส เหมือนผลตาลสุกที่เพิ่งหลุดจากขั้ว ฉะนั้น

วิเคราะห์เนื้อหา

ลักษณะร่วมที่โดดเด่นของอุปมาบทนี้ คือ ความใสสะอาดหมดจดไม่มีริ้วรอย โดยกล่าวถึงความใสสะอาดของลูกตาลที่หลุดจากขั้วใหม่ๆ กับความผ่องใส หมดจดของใบหน้าของผู้ที่เจริญเมตตาพรหมวิหาร เป็นการใช้อุปมาเรื่องเดียวเปรียบกับข้อความเรื่องเดียว ต้องการเน้นอุปมาให้เห็นเด่นชัดเสียก่อนจึงกล่าวข้อความที่ถูกเปรียบ (อุปไมย) ไว้ข้อความเดียวเหมือนกัน เหตุผลที่เน้นอุปมาเพียงเรื่องเดียวพบว่า เนื้อหาเป็นประเภทอุปสรรคที่ทุกคนสามารถมองเห็นได้ ไม่ยากเกินไป เรื่องที่ยกมาเปรียบเป็นเรื่องเกี่ยวกับพฤกษศาสตร์ คือ ผลของต้นตาล ซึ่งพบเห็นได้ในภูมิประเทศของเกาะลังกาโดยทั่วไป ทุกคนที่อยู่ในลังกาก็รู้จักต้นตาลกันเป็นอย่างดี เป็นการใช้อุปมาที่เห็นภาพทันทีไม่ต้องอธิบายสภาพของอุปมาอีกครั้ง นับเป็นความชาญ

^๕ ดูรายละเอียด ปุริส ศัพท์ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. บาลีไวยากรณ์ วจีวิภาค ภาคที่ ๒ นามและอภัยศัพท์ (หลักสูตรเปรียบเทียบธรรม). พิมพ์ครั้งที่ ๔๓. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓) หน้า ๓๘.

^๖ เล่มเดียวกัน. หน้า ๔๔. ดู กณฺหา ศัพท์.

^๗ วิสุทฺธิ ๒/๑๑๗

ฉลาดในการเลือกใช้อุปมาของท่านพระพุทธโฆสะ ที่เน้นเรื่องราวอันเกี่ยวข้องกับสิ่งที่คนในสังคมพบเห็น รู้จักเป็นอย่างดียิ่งมาเปรียบ

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

ศัพท์ที่ใช้เป็นอุปมาในข้อนี้คือ ตาลปุกข์ ที่แปลว่า ผลตาลสุก กับ มุข ซึ่งแปลว่า หน้า โดยทั้ง ๒ ศัพท์ล้วนมีลิงค์ (เพศ) ที่เหมือนกันคือ นปุงสกลิงค์ (เพศกลางๆ)

คำว่า ตาลปุกข์ มาจากคำที่สมาสกันคือ ตาล ที่เป็นคำนามนาม กับคำว่า ปุกข์ ที่เป็นคำกริยาภิกถ์มาจาก ปจฺ ชาติ แปลว่า หุง หรือ สุก ในที่นี้เป็นอกัมมธาตุแปลว่า สุก ลง ต ปัจจัย แปลว่า แล้ว รวมกันเข้าแปลโดยพยัญชนะว่า (ผล) ที่สุกแล้วของต้นตาล เป็นฉฎฐิตัพปริสสมาสมมีการวิเคราะห์ศัพท์ว่า ตาลสุส ปุกข์ (ผล) ตาลปุกข์ ทำหน้าที่เป็นคำที่ใช้เปรียบ (อุปมา) ในประโยค เป็นการเปรียบลักษณะของวัตถุคือ ความใสสะอาด ไม่ได้ใช้ตัววัตถุเป็นตัวเปรียบโดยตรง

คำว่า มุข ในที่นี้แปลว่า หน้า ซึ่งคำนี้มีความพิเศษที่สามารถแปลได้ ๒ ความหมายคือ แปลว่า ปาก ก็ได้ แปลว่า หน้า ก็ได้ ซึ่งก็คือศัพท์ศัพท์เดียวกัน มิได้แตกต่างกันเลย

๒. เน้นอุปมาหลายเรื่อง ดังตัวอย่างในวิสุทธิมรรค ภาคที่ ๒ พรหมวิหารนิเทศว่า ภิมุหิตตุดานํ ภูณทินํ ขโย วีย ปาโต อาโปรसानุคตพุนฺธานํ ทุมปฺผลานํ ปตฺนํ วีย มุคฺคราภิตาลตานํ มตฺติกภาษานํ เกโท สุริยรสุมิหิ สมฺมุจฺจานํ อุตฺตสาวพินฺทุณํ วิทุธฺสนํ วีย จ มรณเมว อาสนฺนํ โหติ^๑ แปลว่า ความตายย่อมใกล้เข้ามาทุกทีเหมือนกับน้ำในลำธารน้อยที่ถูกความร้อนแผดเผาหมดสิ้นไป เหมือนกับผลไม้ที่มีขี้ถูกอาโพรสซาบแล้วหล่นไปในตอนเช้า เหมือนกับภาษณะดินที่ถูกหุบด้วยก้อนแตกไป และเหมือนกับหยาดน้ำค้างที่ถูกแสงอาทิตย์ต้องเอาเหือดหายไป ฉะนั้น

วิเคราะห์เนื้อหา

ในที่นี้ใช้อุปมา ๔ อย่างคือ น้ำในลำธารเล็กๆ ที่ถูกแดดเผาทุกวันๆ ผลไม้สุกเต็มที่แล้วพร้อมจะหล่นในตอนเช้า ภาษณะดินที่ถูกก้อนหุบ และหยาดน้ำค้างที่ถูกแสงอาทิตย์ต้องแล้ว ซึ่งแต่ละอย่างอยู่ในภาวะที่พร้อมจะเสื่อมสลายเต็มที่ ตัวอย่างที่ ๑ กล่าวถึงลำธารเล็กๆ ที่ถูกแดดเผาทุกวันๆ ไม่นานคงจะแห้งเป็นแน่แท้กลายเป็นลำธารที่ไม่มีน้ำอย่างแน่นอน ตัวอย่างที่ ๒ กล่าวถึงผลไม้ที่สุกหอมเต็มที่แล้วคงจะหล่นในเวลาไม่นาน ตัวอย่างที่ ๓ กล่าวถึงภาษณะดินที่ถูกหุบด้วยก้อนก็คงต้องแตกแน่นอนเพราะภาษณะดินไม่ได้ทนทานแข็งแรงมากมาย ตัวอย่างที่ ๔ กล่าวถึงหยาดน้ำค้างที่ติดอยู่ตามยอดหญ้า ใบไม้พอดวงอาทิตย์ขึ้นมาไม่นานก็คงต้องแห้งไปอย่างแน่นอน อุปมาเหล่านี้มีลักษณะร่วมที่เด่นชัดเหมือนกันอย่างหนึ่ง คือ

^๑วิสุทธิ ๒/๓

ความใกล้เคียงสลาย ท่านเปรียบกับสภาพของความตายโดยชี้ให้เห็นว่า อยู่ไม่ไกลเลย เหตุผลในการใช้อุปมาถึง ๔ อย่างเพื่อเปรียบกับอุปไมยข้อนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า

- อุปไมยเรื่องนี้เป็นนามธรรมที่เข้าใจได้ยาก ความตายนั่นเป็นสภาพที่ไม่สามารถบรรยายให้เห็นชัดเจนได้ ในที่นี้ท่านพยายามจะอธิบายให้เข้าใจว่า เป็นสภาพที่อยู่ใกล้มากพร้อมเกิดขึ้นได้ทุกเมื่อ จึงต้องใช้อุปมาหลายอย่างมาอธิบายให้เห็นว่าสภาพดังกล่าวเป็นอย่างไร
- อุปมาทั้ง ๔ อย่างที่ยกมาเปรียบมีหลายมุมมองทั้งเรื่องธรรมชาติ ทั้งเรื่องของวัตถุเครื่องใช้ที่อยู่ใกล้ตัว เป็นการเพิ่มมุมมองให้ผู้ที่ไม่เข้าใจ ไม่คุ้นเคยกับเรื่องใดเรื่องหนึ่ง อาจจะเข้าใจและคุ้นเคยกับเรื่องใดเรื่องหนึ่ง

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

อุปมาที่นำมาเปรียบดังกล่าวเรียงศัพท์ที่ต้องการจะเน้นไว้ต้นประโยค เป็นวิธีการที่นำมาใช้ในภาษาบาลีทั้งบาลีจากพระไตรปิฎกหรือบาลีในสมัยหลัง มีวิธีการใช้ในหลายกรณี พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.๕) กล่าวไว้ในคู่มือการศึกษาบาลีโดยความว่า“(คำกริยา)เรียงไว้ต้นประโยคในกรณีพิเศษ ต่อไปนี้

ก.ในประโยคคำถาม เช่น ทียติ ปน เต คหปติ กุเล ทานํ แปลว่า ลูกก่อนคฤหบดี ท่านในสกุลท่านยังให้อยู่หรือ

ข.ในประโยคบังคับ เช่น อเปहि เทวธิเต แปลว่า ลูกก่อนเทพธิดา เธอจงหลีกเลี่ยง

ค.ในประโยคอ่อนวอน เช่น อากเมตุ ตาว ภนเต ภควา รมมสุตฺตมิ แปลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นธรรมสามีจงรอกอยก่อน พระเจ้าข้า

ณ.ในประโยคเตือน-ชักชวน เช่น ปสุตถาวุโส เถรสฺส อนโนมคฺคตฺตํ แปลว่า ลูกก่อนผู้มีอายุ ขอพวกท่านจงดูพระเถระมีความดีไม่เสื่อม

ง.ในประโยคสงสัยเชิงถาม เช่น สกฺขิสฺสตี วา เม สงฺคหํ กาคูํ แปลว่า เขาก็สามารถทำการสังเคราะห์เราได้หรือ

จ.ในประโยคห้ามหรือคัดค้าน เช่น โหตุ อุปาสก, น มยฺหํ อิมินา อตุโถ แปลว่า ลูกก่อนอุบาสก พอก่อน อาตมาไม่มีความต้องการด้วยสิ่งนี้

ฉ.ในประโยคให้พร เช่น ภวตุ สพฺพมฺงฺคโล รกฺขณฺตุ สพฺพเทวตา แปลว่า ขอสรรพมงคลจงมี ขอเหล่าเทวดาทั้งปวงจงรักษา

ช.ในประโยคเน้นความ

- เน้นความตั้งใจ เช่น ปพฺพชิสฺสวามวาทํ ตาต แปลว่า เน้นพ่อเราจักบวชละ
- ความดีใจ เช่น นิปฺพนฺนํ โน กิจฺจํ แปลว่า หน้าที่ของพวกเราสำเร็จแล้ว
- ความตกใจ เช่น นตฺถิ เม อิมินา ชีวิตํ แปลว่า ความเป็นอยู่ด้วยสิ่งนี้ไม่มีแก่เรา

- ความมั่นใจ เช่น ลเภยยาม มย ภาเนต ภาควโต สนุติเก ปัพพชฺช, ลเภยยาม อุปสมฺปทึ แปลว่า ข้าแต่พระองค์เจริญ ขอข้าพระองค์ทั้งหลายพึงได้รับการบรรพชา พึงได้รับการอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า”^๕

ศัพท์ที่ท่านนำมาใช้ในอุปมาอุปไมยข้อนี้ล้วนแต่เป็นศัพท์นามกิตก์ทั้งสิ้น มีการประกอบศัพท์ ดังนี้
 กุณฺหิณี ขโย ศัพท์นามกิตก์ในข้อนี้คือ ขโย มาจาก จิ ชาติ แปลว่า สิ้น ลง อ ปัจจัยในนามกิตก์แปลง อี ที่ จิ เป็น ย ได้รูปเป็น ขย ประกอบรูปในภาวสาธนะว่า ขยนิ ขโย แปลว่า การสิ้นไป ใช้ในรูปปุงลึงค์

ทุมฺปฺผลานํ ปตฺนํ ศัพท์นามกิตก์ในข้อนี้คือ ปตฺนํ มาจาก ปต ชาติ แปลว่า ตก ลง ยู ปัจจัยในนามกิตก์ แปลง ยู ปัจจัยเป็น อน ประกอบกับชาติได้รูปเป็น ปตฺน ประกอบรูปเป็นภาวสาธนะว่า ปตฺนํ ปตฺนํ แปลว่า การตกไป ใช้ในรูปปุงสกฺลึงค์

มตฺติกภานานํ เกโท ศัพท์นามกิตก์ในข้อนี้คือ เกโท มาจาก กิถ ชาติ แปลว่า ตก,แตก, ทำลาย ลง ณ ปัจจัย ด้วยอำนาจของ ณ ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงรูปศัพท์ที่ตัวชาติโดยแปลง อี ที่ กิถ เป็น เกท ประกอบรูปเป็นภาวสาธนะว่า เกทนิ เกโท แปลว่า การตกไป ใช้ในรูปปุงลึงค์

อุสุสาวินฺทุหนํ วิทุสฺสนํ ศัพท์นามกิตก์ในข้อนี้คือ วิทุสฺสนํ มาจาก วิ อุปสัค ธิสุ ชาติ แปลว่า กำจัด, ทำลาย, เคลื่อน, ตก, หล่น ลง ยู ปัจจัย แปลง ยู ปัจจัยเป็น อน ประกอบกับชาติได้รูปเป็น วิทุสฺสนํ ประกอบรูปเป็น ภาวสาธนะว่า วิทุสฺสนํ วิทุสฺสนํ แปลว่า การหล่นไป ใช้ในรูปปุงสกฺลึงค์

คำเหล่านี้ทำหน้าที่เป็นอุปมาในประโยค เป็นการเปรียบด้วยสภาพต่างๆ ที่หลากหลาย ส่วนคำว่า มรณํ มาจาก มร ชาติ แปลว่า ตาย ลง ยู ปัจจัย แปลง ยู ปัจจัยเป็น อน (ถ้าหลังชาติเป็น ร และ ห แปลง ยู เป็น อณ) ประกอบกับชาติได้รูปเป็น มรณ ประกอบรูปเป็นภาวสาธนะเช่นเดียวกันว่า มรณํ มรณํ แปลว่า ความตาย ใช้ในรูปปุงสกฺลึงค์

การเน้นอุปมาประเภท วิย ศัพท์โดยการเรียงไว้ต้นประโยคนั้นในวิสุทธีมรรค ภาคที่ ๑ ใช้ ๑๖ ครั้ง วิสุทธีมรรค ภาคที่ ๒ ใช้ ๒๓ ครั้ง วิสุทธีมรรค ภาคที่ ๓ ใช้ ๖๗ ครั้ง

๒. วิเคราะห์คำอุปมาที่เรียงไว้หลัง ดังตัวอย่างในวิสุทธีมรรค ภาคที่ ๒ อภิญาณินิเทศว่า

ติตฺถิยานณฺจ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสรณํ อนุชานํ ยถฺฐิโกฏฺฐิคมณํ วิย โหติ ฯ ปกฺติสาวกานํ ทณฺฑก-
 เสตฺถุคมณํ วิย ฯ มหาสาวกานํ ชงฺขมเสตฺถุคมณํ วิย ฯ อคฺคสาวกานํ สกฺกเสตฺถุคมณํ วิย ฯ ปุจฺเจกพุทฺธานํ มหาชงฺข-
 มคฺคคมณํ วิย ฯ พุทฺธานํ มหาสกฺกมคฺคคมณํ วิย^๖

^๕ ดูรายละเอียดใน พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.) คู่มือการศึกษาบาลี. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ ประดิพัทธ์, ๒๕๓๖) หน้า ๒๖-๒๗.

^๖ วิสุทฺธิ ๒/๒๕๕

แปลว่า การระลึกบุญเพนิवासญาณของพวกเดียรถีย์ เหมือนกับการเดินคล้ำไปด้วยปลายไม้เท้าของคนตาบอด ของพระปกติสาวกทั้งหลายเหมือนกับการเดินบนสะพานไม้ ของพระมหาสาวกทั้งหลายเหมือนกับการเดินบนสะพานทางเดิน ของพระอัครสาวกเหมือนกับการเดินสะพานเกวียน ของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายเหมือนกับการเดินทางเท้าใหญ่ (ส่วน) ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เหมือนกับการเดินทางเกวียนใหญ่

วิเคราะห์เนื้อหา

ตัวอย่างนี้ใช้อุปมาเพื่ออธิบายบุญเพนิवासญาณ^{๑๐} ของบุคคลระดับต่างๆ ว่าไม่เท่าเทียมกัน โดยยกเอาการเดินทางบนถนนที่มีความยาก-ง่าย ดี-เลวแตกต่างกันมาเปรียบโดยใช้จินตนาการของตนเองเป็นสิ่งที่กำหนดความยากง่ายตามลำดับของสิ่งที่ใช้เปรียบเทียบ ในที่นี้ท่านยกเอาการเดินทางของคนตาบอดมาเปรียบกับความสามารถในการเห็นบุญเพนิवासญาณของพวกเดียรถีย์นอกพระพุทธศาสนา เปรียบการเดินทางบนสะพานไม้กับการเห็นบุญเพนิवासญาณของพระสาวกทั่วไปที่ได้บรรลุวิชชา เปรียบการเดินทางบนสะพานที่คนเดินข้ามกับการเห็นบุญเพนิवासญาณของพระมหาสาวก^{๑๑} เปรียบการเดินทางบนสะพานสำหรับเกวียนข้าม

^{๑๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๕. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓) หน้า ๑๗๕ ได้อธิบายถึงบุญเพนิวาสนาสุตติญาณว่า *ความรู้เป็นเครื่องระลึกได้ถึงขั้นที่อาศัยอยู่ในก่อน, ระลึกชาติได้ (ข้อ ๑ ในวิชา ๓, ข้อ ๔ ในอภิญา ๖, ข้อ ๖ ในวิชา ๘, ข้อ ๘ ในทศพลญาณ)*

^{๑๑} พระเทพวิสุทธินายก (อุบล นนทโก ป.ธ.๕). ประวัติอนุพุทธสังเขป ๕๕ แบบประกอบบัณฑิตธรรมและธรรมศึกษา ชั้นโท-เอก (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘). หน้า ๖ ได้กล่าวถึงพระมหาสาวกผู้เป็นเอกทัศคะเป็นคำกลอนเพื่อให้จำได้ง่ายว่า

จะกล่าวนาม พระสาวก คิลกฐาน

สารีบุตร เลิศดี ปริชาญาณ	โมกข์ถลัน มีฤทธิ์ มหิตโต
สาเกตตะ เลิศข้าง ทางเตโช	โกณฑัญญโฏ รัตตัญญู ผู้ขจรา
กัสสปะ เลิศทรง รุดงค์คุณ	พระราหุล เยี่ยมข้าง ทางศึกษา
วักกลี น้อมลง ปลงศรัทธา	พระกัณฑา-เรวัต สันต์คณาน
อนรุทธ เลิศทาง ทิพย์จักขุ	โสณกุ- ฎิกัณณ์ นันเสียงหวาน
โสภิตะ บุญเพ- นิवासญาณ	รัฐบาล บรรพชา ศรัทธาธรรม์
วังคีสะ เลิศดี ปฏิภาณ	กุนทธาน ถือสลาถ ฝากประณม
สีวลี ลากเกิด เลิศอุคค	อุบาลี นิยม สมวินัย
พากุละ โรคี พิบัติน้อย	อุทายี ตระกุลค้อย พลอยเลื่อมใส
พาหิยะ จิปปา- ภิญญาไว	เจริญใจ เทวดา พระปิลินท์
คำวิจิตร กุมาร- กัสสปะ	ขทึระ อยู่ป่า พนาสินท์
โมฆราช ครองผ้า หมองราดิน	องค์พระปิลนธ์ สีหนาตา อย่างอาจอง
ลกุณฏกะ มีเสียง สำเนียงพริ้ง	โสณะ ยิง เพียรเลิศ ประเสริฐสง

กับการเห็นบุพเพนิวาสญาณของพระอัครสาวกทั้งสอง เปรียบการเดินทางบนทางเท้าที่ใหญ่กับการเห็นบุพเพนิวาสญาณของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย และเปรียบการเดินทางเกวียนที่ใหญ่กับการเห็นบุพเพนิวาสญาณของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ซึ่งเป็นการเปรียบเทียบให้เห็นความละเอียดอ่อนของญาณในบุคคลธรรมดา แม้นอกพระพุทธศาสนากระทั่งถึงองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่ามีระดับความสามารถที่แตกต่างกันตามลำดับ การเปรียบในที่นี้ เปรียบอาการเดินที่มีความลำบากหรือสบายกว่ากัน ไม่ใช่เอาสภาพถนนมาเปรียบ เพราะถ้าเปรียบด้วยสภาพถนน การเดินของผู้ที่ตาบอดมิได้กล่าวถึงคำว่า “ ถนน ” ไว้เลย แต่ท่านเปรียบด้วยลักษณะของการเดินว่า คนที่ตาบอดจะเดินไปตรงไหนก็มีความลำบากต้องใช้ไม้เท้านำทางก่อนจึงเดินไปได้นี้เป็นข้อความแรกที่ใช้เปรียบเทียบความสามารถของพวกเขาเถียรเถียรว่า ถึงจะมีความสามารถในการใช้บุพเพนิวาสญาณก็เพียงแค่ว่าระดับที่ยังลำบากอยู่ ข้อความต่อมาท่านเปรียบบุพเพนิวาสญาณของพระสาวกทั่วไปกับการเดินทางบนสะพานไม้ที่พาดสำหรับข้ามน้ำยังมีความลำบากอยู่บ้างแต่ถึงอย่างไรคนที่ข้ามก็ยังมีความที่ดี ค่อยๆ เดินอย่างระมัดระวังก็ยอมจะข้ามน้ำได้อย่างปลอดภัย ในข้อต่อๆ มาท่านเปรียบบุพเพนิวาสญาณกับการเดินในสภาพถนนที่ดีขึ้นตามลำดับจนกระทั่งข้อความสุดท้ายเปรียบบุพเพนิวาสญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยการเดินในสภาพถนนใหญ่ที่เกวียนข้ามได้อย่างสะดวกสบาย คล่องแคล่ว จากการเปรียบเทียบการเดินทางในสภาพถนนทั้งของคนตาบอดและตาดีเห็นได้ชัดว่า มีความละเอียดกว่ากันมากขึ้นตามลำดับ

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

การเรียงข้อความไว้ก่อนแล้วจึงเปรียบด้วยข้ออุปมา จัดเป็นการเรียงถ้อยคำแบบอุปไมย-อุปมาวิย ศัพท์ ในวิสุทธิมรรคภาคที่ ๑ ใช้อุปมาลักษณะนี้ ๑๓ ครั้ง ภาคที่ ๒ ใช้อุปมาลักษณะนี้ ๑๕ ครั้ง ภาคที่ ๓ ใช้อุปมาลักษณะนี้ ๖๓ ครั้ง เหตุผลในการเรียงข้อความไว้ก่อนพบว่า ท่านต้องการเน้นข้อความมากกว่าเน้นอุปมา จะสังเกตได้ว่า ข้อความในที่นี้มีการเลียนแบบประโยคข้างหน้า ประโยคข้างหลังจะไม่เต็มเนื้อความที่สมบูรณ์ลงไปเพราะทำให้ข้อความพันเฟือ จะเต็มเฉพาะข้อความที่ต่างออกไปเท่านั้นแล้วเปรียบด้วยอุปมาไว้ข้างหลัง ซึ่งจุดสนใจของประโยคไม่ได้อยู่ที่ตัวอุปมา แต่อยู่ตรงเนื้อหาที่เปลี่ยนไปในประโยคตั้งแต่ต้นที่เปลี่ยนคำว่า เเถียรเถียรไปเป็นพระปกติสาวก พระมหาสาวก พระอัครสาวก พระปัจเจกสาวกและพระ

สุภติ ทักขิโนย สุขใจจง

มโนมยิทธิ ฤทธิคุณ จัลบันถก

แจกข้อธรรม มหา-กัจจายน

พระปุลณะ ธรรมกถึก อันลึกซึ้ง

อุรวล ศิษย์หลาย มากมายมี

ตระกูลสูง กษัตริย์ ภัททิยะ

ราชา ปฏิภาณ ญาณแจ่มแจ้ง

ส่วนประวัติ เจริญอ่าน สาส์นฉบับ

เลื่อมใสลง อุปเสน- วังกันโต

วิปัสสก ปัญญา มหาปันโต

โกฏฐิต ปฏิภาณ แดกจានติ

อานนถ์ถึง ซึ่งคุณหลาก มากกว่าสี่

เจียมอินทรีย์ นันทะ ปฏิภาณ

นันทกะ สอนหญิง ยิงไพศาล

จบตำแหน่ง สงฆ์เลิศ กลอนเทิดศัพท์

สวด- สดับ จงดี เท่านั้น เอย.

พุทธเจ้าตามลำดับ และศัพท์ที่นำมาใช้ในอุปมาข้อนี้ก็คือ ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสธณํ เป็นศัพท์สมาสที่ประกอบรูปจากคำว่า ปุพฺพเพนิวาส แปลว่า ปุพฺพเพนิวาสนญาณ เป็นศัพท์นามนามใช้เป็นบุงฺลึงค์ และคำว่า อนุสฺสธณ มาจากอนุ อุปสัค ธร ธาตุ แปลว่า ระลึก เป็นศัพท์นามกิตถฺลย ญู ปัจจัย ประกอบรูปมาจากภาวสาธนะวา อนุสฺสธณํ อนุสฺสธณํ แปลว่า การตามระลึก ใช้เป็นนบุงฺสกฺลึงค์ ส่วนศัพท์อื่น ๆ ก็เป็นศัพท์นาม ใช้เป็นบุงฺลึงค์ เช่นคำว่า ติตฺถยิ ที่แปลว่า เตียรถีย์ เป็นต้น

การเปรียบด้วยการวางอุปมาไว้หลังประโยคดังกล่าวนี้พบว่า ในบางครั้งใช้เพื่อเป็นการสรุปเนื้อเรื่องว่า อุปมาข้อใดเปรียบกับอะไรให้เห็นชัดเจนอีกครั้ง ดังตัวอย่างที่มาในวิสุทฺธิมรรค ภาคที่ ๒ อนุสฺสธกกรรมฐานนิเทศว่า ยถา นาม ปิณฺฑปาตโก ภิกฺขุ ทฺวตฺตีสกฺลํ คามํ อุปนิสฺสาย วสนฺโด...ทฺวตฺตีสกฺลคาโม วีย หิทฺทตฺตีสากาโร ฯ ปิณฺฑปาตโก วีย โยคาวจโร...อุปฺปาทนน^{๑๑} แปลโดยความว่า ภิกษุผู้ถือบิณฑบาตเป็นวัตรอาศัยหมู่บ้านมีตระกูล ๓๒ ตระกูลอยู่บิณฑบาต ต่างว่าได้ศึกษา ๒ ที่ ในเรือนหลังแรกทีเดียวก็สละเรือนหลัง ๑ ข้างหน้าเสีย วันรุ่งขึ้นได้ ๓ ที่ แล้วก็สละเรือน ๒ หลังข้างหน้าเสีย ในวันที่ ๓ ต่างว่าได้ศึกษาเต็มบาตรในเรือนหลังต้นทีเดียวก็ไปโรงฉัน ฉันเสียเลย ฉันใด คำอุปไมยนี้พึงเห็นฉันนั้น อันอาการ ๓๒ ก็เหมือนหมู่บ้านมีตระกูล ๓๒ ตระกูล พระโยคาวจรเหมือนปิณฑปาตภิกษุ การที่พระโยคาวจรทำการบริกรรมอาการ ๓๒ เหมือนการที่ปิณฑปาตภิกษุนั้นอาศัยหมู่บ้านนั้นอยู่ การที่เมื่อพระโยคาวจรมนสิการไปๆ สละโกฏฐาซึ่งหลายที่ไม่ปรากฏเสียทำบริกรรมแต่ในโกฏฐาซึ่งหลายที่ปรากฏๆ ไปจน (เหลือแต่) ๒ โกฏฐาสะ ก็เหมือนการที่ปิณฑปาตภิกษุได้ศึกษา ๒ ที่ในเรือนหลังแรกแล้วสละเรือนหลังหนึ่งข้างหน้าเสีย และเหมือนในวันที่ ๒ ได้ ๓ ที่แล้วสละเรือน ๒ หลังข้างหน้าเสีย การที่ในโกฏฐาสะ ๒ โกฏฐาสะใดปรากฏดีกว่า พระโยคิมนสิการโกฏฐาสะนั้นแหละแล้วๆ เล่าๆ ยังอุปมาให้เกิดขึ้นได้ ก็เหมือนในวันที่ ๓ ได้เต็มบาตรในเรือนหลังต้นทีเดียวแล้วไปนั่งฉันเสียในโรงฉัน ฉะนั้น

วิเคราะห์เนื้อหา

อุปมานี้พิเศษตรงที่มีการเปรียบเทียบสรุปเป็นประเด็นๆ จากอุปมาที่ได้กล่าวเอาไว้ก่อน เมื่อพิจารณาแล้วการเรียงถ้อยคำของอุปมานี้เป็นลักษณะอุปมา-อุปไมย-อุปมา คือ กล่าวอุปมาก่อนแล้วจึงกล่าวอุปไมย สรุปปิดท้ายเรื่องอีกครั้งด้วยอุปมา เป็นการใช้อุปมาล้อมความ ในเรื่องนี้สรุปเป็นประเด็นได้ ๕ ประเด็นคือ

- เปรียบอาการ ๓๒ กับหมู่บ้าน ๓๒ ตระกูล
- เปรียบพระ โยคาวจรกับปิณฑปาตภิกษุ
- เปรียบการบริกรรมอาการ ๓๒ ของพระ โยคีกับปิณฑปาตภิกษุอาศัยหมู่บ้าน

^{๑๑}วิสุทฺธิ ๒/๒๔

- เปรียบการที่พระโยคีมนสิการไปเหลือโกฏฐาสะเพียง ๒ กับปีณฑปาติกภิกษุได้ภิกษาเต็มในเรือนหลังแรกแล้วสละเรือน ๒ หลังข้างหน้าเสีย
- เปรียบการที่พระโยคีมนสิการโกฏฐาสะใดดีกว่าก็ยังไม่ยอมให้เกิดขึ้นกับปีณฑปาติกภิกษุได้อาหารเต็มบาตรที่เรือนหลังแรกในวันที่ ๓ แล้วฉันทเสีย

ข้ออุปมาที่นำมาใช้เป็นการกล่าวถึงเรื่องราวของบุคคลว่า ทำหน้าที่อย่างไรตามขั้นตอนโดยลำดับ เป็นวิธีปฏิบัติของพระภิกษุในการบิณฑบาต ซึ่งใครๆ ก็ทราบกันดีว่า ภิกษุทุกรูปก็มีวิธีปฏิบัติดังอุปมาที่ท่านพระพุทโธสะยกมาเป็นตัวอย่างนี้ทั้งสิ้น นับเป็นภาพชีวิตของภิกษุในยุคนั้นที่ท่านนำมาแสดงไว้เป็นข้อเปรียบเทียบ

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

การสรุปเป็นประเด็นดังกล่าวใช้ วิย ศัพท์บอกอุปมาและเรียงอุปมาไว้หลังสิ่งที่ต้องการเปรียบเทียบ (อุปไมย-เอวํ สมปทมิทํ ทฎฐพฺพ) ในวิสุทธิมรรค ภาคที่ ๑ ไม่มีกล่าวไว้ ภาคที่ ๒ กล่าวไว้ ๓ ครั้ง ภาคที่ ๓ กล่าวไว้ ๒ ครั้ง การเปรียบลักษณะนี้ผู้วิจัยเห็นว่า อุปมาที่นำมาเปรียบเทียบเป็นประเด็นทั้งหมดข้างหลังอุปไมยด้วย วิย ศัพท์ จัดเป็นอุปมาที่เรียงไว้ข้างหลัง เพราะกล่าวสรุปเนื้อหาข้างหน้า การแต่งลักษณะนี้ปรากฏในงานของท่านพระพุทโธสะอยู่หลายแห่ง ดังเรื่องราวในอรรถกถาธรรมบทที่ท่านยกนิทานในอดีตมาประกอบแล้วก็กล่าวสรุปเป็นประเด็นไว้ในตอนท้ายเรื่องว่า ใครเป็นใคร อะไรเป็นอะไรไว้ เช่น กล่าวไว้ในเรื่องติสสเถระ ว่า ในอดีตชาติพระติสสเถระเป็นคนอย่างไร มีความประพฤติสอดคล้องกับปัจจุบันอย่างไร แล้วก็ทรงสอนเป็นแนวคิธรรมทรงสอนให้ประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้องต่อไป ในตอนท้ายเรื่องก็มีการสรุปเนื้อหา ยกบุคคลที่ปรากฏอยู่ในเรื่องมาอ้างอิงกับบุคคลในสมัยปัจจุบันขณะนั้นว่าใครเป็นใครว่า ตทา ภิกขเว ราชา อานนุโท อโหสิ, เทวโล ติสฺโส, นารโท อหเมว, เอวํ ตทาเปส ทุพฺพโจเยว^{๑๔} แปลว่า *ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระราชาในครั้งนั้น เป็นพระอานนท์ในบัดนี้ เทวดาบสในครั้งนั้น เป็นติสสะในครั้งนี้ นารทาบสในครั้งนั้น เป็นเรานั่นเองในครั้งนี้ ติสสะนี้แม้แต่ครั้งนั้นก็ยกว่ายากสอนยากอยู่อย่างนี้ ตัวอย่างนี้ถึงแม้ว่าท่านจะไม่ใช้ วิย ศัพท์เป็นการเปรียบเทียบ แต่เมื่อพิจารณาดูเนื้อความแล้วทำให้เข้าใจได้ว่า เนื้อเรื่องที่กล่าวนั้นมีการสรุปความในตอนท้าย การแต่งในลักษณะดังกล่าวนี้ปรากฏอยู่ในผลงานของท่านพระพุทโธสะหลายแห่ง*

วิย ศัพท์จากรูปแบบต่างๆ ที่ประมวลมากล่าวทั้งหมดในวิสุทธิมรรค ท่านพระพุทโธสะนิยมใช้ในรูปของเนื้อหาร้อยแก้วเป็นส่วนมาก ใช้ในคานาน้อยมาก

^{๑๔} **ธมมปทฎฐกถา** (ปจโม ภาค). สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงชำระ. พิมพ์ครั้งที่ ๒๘.

๔.๑.๒ วิเคราะห์การใช้ อิว ศัพท์บอกอุปมา

อิว ศัพท์ แปลเป็นภาษาไทยว่า“ราวกะ”จากการศึกษาประโยคอุปมาที่ใช้ อิว ศัพท์ในวิสุทธิมรรคพบว่า เป็นนิบาตบอกอุปมาที่ถูกนำมาใช้เด่นกว่านิบาตอื่นในรูปคาถาเพราะว่าเนื้อความของคาถาจะทำให้มีน้ำหนักขึ้น มีอรรถรสและแจ่มแจ้งชัดเจนขึ้นก็ด้วยอุปมาที่แทรกเข้ามาเปรียบเทียบ มีวิเคราะห์รายละเอียด ดังนี้

ก. เปรียบแบบลครูปนิบาตบอกอุปมา

การลครูปของ อิว ศัพท์นี้เป็นการลครูปตามหลักเกณฑ์สนธิกิริยาปกครอง มีวิธีการพอกำหนดเป็นแนวทางได้ ดังนี้

๑.อิว ศัพท์ลครูปเหลือเพียงแค่ ว เท่านั้นในคาถา ตรงกับกฎเกณฑ์ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงกล่าวไว้ในหลักบาลีไวยากรณ์ตอนโลปสระสนธิว่า “ถ้าสระ ๒ ตัวมีรูปไม่เสมอกัน ลบสระเบื้องปลายบ้างก็ได้ อุ. ว่า จตุตทาโร-อิม ลบสระ อี ที่ศัพท์ อิม เสีย สนธิเป็น จตุตทาโรเม, กิณฺณุ-อิม ลบสระ อี ที่ศัพท์ อิม เสีย สนธิเป็น กิณฺณุมา”^๕ ซึ่ง อิว ศัพท์ที่ลครูปมาเป็น ว นั้นเข้ากับกฎเกณฑ์นี้ทั้งสิ้นดังตัวอย่างที่มาในวิสุทธิมรรค ภาคที่ ๑ สीलนิตเสว

กิกิว อณฺฑํ จมริว วาลลึ
 ปิยํ ปุตฺตํ นยนฺว เอกกํ
 ตเถว สิลํ อนฺนรฺกฺขมานกา
 สฺสเปสฺลา โหถ สทา สคารวาคี^๖

แปลว่า เธอทั้งหลายเมื่อจะรักษาศีล จงเป็นผู้มีศีล
 เป็นที่รักด้วยดี มีความเคารพในศีล อยู่ทุกเมื่อ ไป
 คุณนกด้อยดีวิดิรักษาฟองไข่ จามรีรักษาขนหาง มารดา
 รักษาบุตรที่รักคนเดียว คนตาข้างเดียวรักษาตา (ที่เหลือ)
 อยู่ข้างเดียว ฉะนั้น

^๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. บาลีไวยากรณ์ อักษรวิธี ภาคที่ ๑ สมัญญาภิธานและสนธิ (หลักสูตรเปรียบเทียบธรรมตรี). พิมพ์ครั้งที่ ๓๔. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑) หน้า ๑๕.

^๖ วิสุทธิ ๑/๔๔

วิเคราะห์เนื้อหา

อุปมาในข้อนี้ท่านยกเนื้อหาที่พระโบราณจารย์ได้กล่าวอ้างไว้แล้วมาอ้างซ้ำอีกครั้งเป็นการยอมรับมติที่ผู้อื่นกล่าวไว้ ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า ท่านพระพุทธโฆสะมีความยืดหยุ่น และรับฟังมติของอาจารย์ต่างๆ เป็นอย่างมาก หากมติใดสอดคล้องกับแนวความคิดของท่าน มตินั้นก็จะถูกนำมาอ้างอิงในงานของท่าน ดังเช่นอุปมาบทนี้มีเนื้อหาที่สอดคล้องกับแนวทางที่ท่านได้กล่าวไว้โดยทั่วไปในวิสุทธิมรรคคือ เน้นภาพการดำรงชีวิต จึงได้นำมากล่าวอ้างอิง อุปมาทั้งหมดในข้อนี้กล่าวถึงสภาพตามความเป็นจริงของแต่ละสิ่งว่า มีความรัก ความหวงแหนในของรักของตนเป็นอย่างมาก

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

คาถาบทนี้มี อิว ๔ ศัพท์ เพื่อใช้กับอุปมา ๔ อย่างที่ล้วนจัดเข้าในกฎเกณฑ์สนธิดังกล่าวข้างต้น คำว่า กิกิว มาจากการสนธิกันระหว่างศัพท์ว่า กิกิ-อิว, จมรีว มาจากการสนธิกันระหว่างศัพท์ว่า จมรี-อิว, ปิยว มาจากการสนธิกันระหว่างศัพท์ว่า ปิย-อิว, นยนิว มาจากการสนธิกันระหว่างศัพท์ว่า นยนิ-อิว การใช้ในบางครั้งมีการเข้าใจผิดเขียนแยกกัน เมื่อเป็นดังนั้นก็จะเป็นอีกความหมายหนึ่ง กลายเป็น ว ศัพท์ปทปุระณะที่แปลว่า เทียว, นั้นเทียว เป็นศัพท์นิบาตเหมือนกันที่ประกอบเข้ามาเพื่อให้เนื้อความดูสละสลวยขึ้น ในทางสัมพันธ์ให้ความหมายว่า **อวธารณัตละ** สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงอธิบายไว้ว่า “นิบาตที่ใช้ห้ามนาม, คุณและกิริยาอื่นเสีย เรียกชื่อว่า อวธารณตุโล บ้าง อวธาโร บ้าง ตรงต่อนิบาตไทยว่า เถ่านั้น; นั้นเทียว, เทียว, แล เป็นต้น นิบาตพวกนี้ใช้เอา กับ ว เป็นพื้น ใช้ หิ บ้างต่างๆ”^{๑๑} ฉะนั้น ต้องสังเกตให้ดีเพราะนิบาตประเภทนี้จะเขียนแยกกันกับคำที่ตนประกอบด้วย ส่วนนิบาตบอกอุปมาจะเขียนติดกันกับคำที่ตนเปรียบเพราะจัดเข้าในหลักการสนธิ ถ้าเขียนแยกกันก็จะผิดหลักสนธิทันที

ในคาถานี้มีคำว่า ตเถว อีกคำหนึ่งที่แปลว่า อย่างนั้นนั้นเทียว มาจากการสนธิกันระหว่าง ตเถา-เอว เป็นโลปสระสนธิเช่นเดียวกันมิได้มีความหมายพิเศษแต่อย่างใด แต่มีรูปที่คล้ายคลึงกับ อิว หากไม่สังเกตก็จะเข้าใจว่าเป็น อิว ศัพท์อีกหนึ่งศัพท์

หากมองในแง่ของฉันทลักษณ์การลดรูปจาก อิว มาเป็น ว นั้นมีประโยชน์เป็นอย่างมากเพราะความหมายคงเดิมด้วย ใช้ศัพท์น้อยลงด้วย ไม่ต้องเติมศัพท์เข้ามาในประโยคให้มาก คาถานี้ตามหลักของฉันทลักษณ์เรียกว่า วังสัจจฉันท์ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ) ได้อธิบายไว้ว่า “วังสัจจฉันท์ ครูแปลว่า “ฉันท์เป็นที่ตั้งแห่งคณะมีเสียงไม่สม่ำเสมอเหมือนดนตรีสุสิระคือปี่หรือขลุ่ย” ฉันท์นี้เป็น

^{๑๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **บาลีไวยากรณ์** วากยสัมพันธ์ ภาคที่ ๓ ตอนต้น. พิมพ์ครั้งที่ ๒๖. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒) หน้า ๒๔๓.

ทวาทศักรณันท์ บาทหนึ่งมี ๑๒ อักษร (๑๒ คำ) มียติ ๕-๗ ใช้คณะลง ๔ คณะ คือ ช ต ช ร ไม่มีครุลอย อักษรตัวสุดท้ายบาทของทุกบาทจะแต่งเป็นลหุใช้เป็นบาทันตครุก็ได้เช่นกัน^{๙๔} ในการแต่งฉันทันนั้นผู้แต่งต้องตระหนักถึงข้อจำกัดที่สำคัญก็คือ “เสียง” มีการบังคับเสียงที่แน่นอน บางศัพท์ผู้แต่งต้องการนำมาประกอบในประโยค ก็ไม่สามารถประกอบได้เพราะเสียงไม่ลงตามคณะฉันทันที่ต้องการ จำเป็นต้องรู้ศัพท์ที่ใช้ให้มาก รวมทั้งหลักสนธิ ฎีกาเกณฑ์ ข้อบังคับและข้อยกเว้นต่างๆ ฉันทันที่ท่านยกมาเป็นตัวอย่างนี้แต่งได้ตรงตามกฎเกณฑ์ทุกประการไม่มีการใช้ข้อยกเว้นใดๆ เลย อีกทั้งศัพท์ที่นำมาใช้ก็สละสลวย งดงาม มีการเล่นเสียง ดังเช่นบาทกาถาที่ ๒ ที่เน้นเสียงนิคคหิตล้วน จากการศึกษา อิว ศัพท์ที่ลดรูปเป็น ว ในกาถาทั้งหมดพบว่า วิสุทธีมรรค ภาคที่ ๑ ใช้ ๗ ครั้ง วิสุทธีมรรค ภาคที่ ๒ ใช้ ๕ ครั้ง วิสุทธีมรรค ภาคที่ ๓ ใช้ ๓ ครั้ง และนิยมใช้กับเสียงที่ประกอบเป็นทิมะ (มีเสียงยาว) คือ อา อี อุ เอ โอ อัม

๒. อิว ศัพท์ลดรูปเป็น เอ เมื่อประกอบกับศัพท์ที่เป็นรัสสะ (มีเสียงสั้น) มีหลักเกณฑ์ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงอธิบายไว้ในวิกิการสระสนธิโดยความว่า “วิกิการก็คือการทำให้สระแปลกไปจากเดิมด้วยการทำสระ อี ให้เป็นสระ เอ, สระ อุ ให้เป็น สระ โอ เมื่อลบสระหน้าแล้วก็ให้วิกิการสระหลัง ดังตัวอย่างที่ว่า พุทฺธสุส-เอว เป็น พุทฺธสุเสว”^{๙๕} ตัวอย่างนี้ลบสระ อ ที่ ส แล้วจึงวิกิการสระ อี ที่ อิว เป็น เอว ได้รูปเป็น พุทฺธสุเสว การลดรูป อิว มาเป็น เอว มีตัวอย่างที่มาจากภาค ๑ สิลนิเทศว่า

เนกขัม ชมุโพนทสุเสว โโก ตัม นิหิตุมรหติ...^{๙๖}

แปลว่า ใครเล่าจะควรติบุคคล (ผู้เป็นพุทธสาวก ผู้ได้สดับมามาก
ทรงธรรม มีปัญญาราวกะแห่งทองชมพูท) นั้นเล่า

* คณะคือเสียงที่ท่านกำหนดให้ใช้ในการแต่งฉันทันทั้งหมด ๘ คณะคือ ม น ส ช ต ภ ร ย ผู้วิจัยได้เรียงลำดับคณะเหล่านั้นไว้พร้อมทั้งแสดงศัพท์ตัวอย่างและสัญลักษณ์ที่ใช้กำหนดให้รู้ว่าเป็นคณะอะไร จัดเป็นเสียงสั้นหรือเสียงยาว คือ ๒ กำหนดให้รู้ว่าเป็นเสียงยาว ๑ กำหนดให้รู้ว่าเป็นเสียงสั้น ดังนี้

๑.สพฺพณฺณ โม	๒๒๒	เป็น ม คณะ	๒.สุมนิ โน	๑๑๑	เป็น น คณะ
๓.สุคโต โส	๑๑๒	เป็น ส คณะ	๔.มุนินฺท โช	๑๒๑	เป็น ช คณะ
๕.มาราริ โต	๒๒๑	เป็น ต คณะ	๖.มารชิ โภ	๒๑๑	เป็น ภ คณะ
๗.นายโก โร	๒๑๒	เป็น ร คณะ	๘.มเหสี โย	๑๒๒	เป็น ย คณะ

^{๙๔} คุรยลละเอียดใน พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ). คู่มือการศึกษาบาลี. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ประดิษฐ์, ๒๕๓๖) หน้า ๕๐.

^{๙๕} คุรยลละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. บาลีไวยากรณ์ อักษรวิธี ภาคที่ ๑ สมัญญาภิธานและสนธิ (หลักสูตรเปรียบเทียบธรรมดรี). พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑) หน้า ๒๐.

^{๙๖} วิสุทธี ๑/๕๕, อภ. จตุกก. ๒๑/๖/๕

วิเคราะห์เนื้อหา

คำว่า **ปัญญาราวกะแห่งทองชมพูทนต์** ผู้วิจยมองว่า ทองชมพูทนต์ พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ ให้ความหมายว่า ทองคำบริสุทธิ์ มีสีเหลืองเข้มออกแดง, ทองธรรมชาติหรือทองเนื้อแท้ก็เรียก^{๑๐} จึงมีลักษณะเด่นที่ความบริสุทธิ์ ความเป็นธรรมชาติและความเป็นเนื้อแท้ เมื่อนำมาเปรียบกับปัญญาที่บริสุทธิ์หมดจดก็สามารถมองเห็นภาพโดยมีลักษณะร่วมอันสื่อให้เข้าใจความหมายได้เป็นอย่างดีเหมือนกัน อนึ่ง คำว่า **ทองชมพูทนต์** นี้คัมภีร์อภิธานวรรณนาได้อธิบายว่า เป็น ๑ ใน ๔ ของทองคำประกอบไปด้วย ทองจามีกระ ทองสาตกุมภะ ทองชมพูทนต์ ทองสังคี พร้อมแสดงบทวิเคราะห์ไว้ว่า “ เทวรุกขเทวดา มหาชมพูยา ปตักจิตตภูจัน นที ชมพูทนต์, ตสฺสํ ปตฺเตหิ มหาคชปฺปมาณํ วา ผลานํ พีเชหิชาตํ สุวณฺณํ ชมพูทนต์ แม่น้ำใกล้ที่ตั้งอยู่ของต้นหว่าใหญ่อันเป็นต้นไม้ของเทวดา ชื่อว่า ชมพูทนต์, ทองคำที่เกิดจากเมล็ดของผลหว่าที่โตเท่าข้างใหญ่หรือโตเท่าหม้อ จึงมีชื่อว่า ชมพูทนต์ ”^{๑๑} เมื่อพิจารณาตามบทวิเคราะห์นี้สรุปได้ว่า ทองชมพูทนต์นั้นมีขนาดใหญ่ เกิดจากต้นหว่าของเทวดา มีลักษณะร่วมที่สามารถเปรียบกับปัญญาของบุคคลนั้นว่ามีมากมายและสูงส่งนำมาซึ่งประโยชน์ต่อชาวโลกทั้งหลายก็เป็นไปได้ ท่านพระพุทธโฆสะนำอุปมาเกี่ยวกับเครื่องประดับมาเปรียบก็เพื่อจะชี้ให้เห็นว่า เป็นของมีคุณค่าสูงส่ง ควรรักษาไว้ให้ดี

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

คาถาบทนี้เป็นหนึ่งในบทพระพุทธภาษิตซึ่งถูกอ้างอิงอยู่ในวิสุทธิมรรคและเป็นคาถาประเภทปัญญาวัตร พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ) ได้อธิบายไว้โดยใจความว่า “ปัญญาวัตร แปลว่า คาถาที่สวดเป็นทำนองจรูราวัตร คือ หยุดทุก ๔ คำ ฉันทน์ที่กำหนดบาทหนึ่งมี ๘ อักษร กำหนดเพียง ๒ คณะ คือ ย ช มีกฎเกณฑ์ที่พึงทำความเข้าใจ ดังนี้

๑. อักษร (คำ) ตัวต้นและตัวสุดท้ายของทุกบาทไม่นับเข้าเป็นคณะเรียก “อักษรลอย” จะเป็นครูหรือลูกก็ได้

๒. ห้ามลง น คณะ (สุมนิ) และ ส คณะ (สุคโต) ในตำแหน่งอักษรที่ ๒ ๓ ๔ ของทุกบาท สังเกตง่าย ๆ ว่า อักษรที่ ๒ และ ๓ ห้ามมีเสียงสันตติกัน ๒ อักษร

๓. ลง ย คณะ (มเหสี) ในอักษรที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคาถาซีกซ้ายมือ (เรียกว่า บาทขอน)

^{๑๐} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๖. (กรุงเทพมหานคร: บ.อักษรเจริญทัศน์ อจท. จำกัด, ๒๕๓๕) หน้า ๓๘๔.

^{๑๑} อภิธาน ๔๘๘/๖๐๒

๔.สง ช คณะ (มุณินท) ในอักษรที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคาถาซึกขวามือ (เรียกว่า บาทคู่)^{๑๓๓}

การใช้ อิว ศัพท์เปรียบด้วยการลดรูปเป็น เอว คือ เนกข์ ชมโพนทสุเสว แปลว่า แห่งแห่งทอง ชมพูนุทนั้น แยกบทสนธิเป็น ชมโพนทสุ-อิว ตามหลักสนธิกริโยปกรณ์จัดเป็นวิการสระสนธิ คือ ลบสระ อ ที่ ส แล้วก็วิการสระหลังคือ อ ที่ อิว เป็น เอว เชื่อมกันเป็น ชมโพนทสุเสว การเปรียบอุปมาในคาถานี้มีข้อที่น่าสังเกตคือ เปรียบเฉพาะที่ท่านเห็นว่ายาก และการเปรียบก็นิยมวางไว้หน้าศัพท์ที่ต้องการเปรียบ ศัพท์อื่นที่ท่านเห็นว่าไม่ยากก็จะไม่มีการเปรียบไว้ ดังตัวอย่างศัพท์ที่ทำหน้าที่ขยายบุคคลก็มีหลายศัพท์ทั้งศัพท์ว่า ผู้เป็นพุทธสาวก ผู้สดับฟังมากและผู้ทรงธรรม แต่ศัพท์เหล่านี้มิได้มีอุปมาเปรียบไว้ แต่มาเปรียบคำว่า ผู้มีปัญญา ซึ่งน่าจะเป็นเพราะท่านเห็นว่าเป็นศัพท์ที่ยาก เข้าใจได้ยาก จึงได้เปรียบเฉพาะลักษณะของปัญญาไว้ คำอื่นท่านอาจจะเห็นว่าไม่ยาก เข้าใจได้ง่ายซึ่งผู้วิจัยก็เห็นคล้อยตามว่า คำว่า พุทธสาวก กับคำว่า ผู้สดับฟังมาก น่าจะเข้าใจลักษณะได้ทันทีว่าเป็นอย่างไร ส่วนคำว่า ผู้ทรงธรรมนั้น น่าจะเปรียบให้เห็นว่า ทรงธรรมข้อใด ในลักษณะใด ในระดับใดให้ชัดเจน

ข.เปรียบเทียบแบบคงรูปนิบาตบอกอุปมา

อิว ศัพท์นั้น โดยธรรมชาตินิยมสนธิกับศัพท์ที่วางอยู่ข้างหน้า หากเป็นศัพท์ที่มีสระเสียงยาว คือ อา อี อุ เอ โอ อี ก็จะลดรูปเหลือเพียงแค่ ว ตามหลักสนธิกริโยปกรณ์ หากเป็นสระเสียงสั้นก็จะวิการสระ อ ที่ อิว เป็น เอว แล้วเชื่อมกับศัพท์ที่อยู่ข้างหน้า ดังตัวอย่างข้างต้นที่ได้วิเคราะห์ไว้แล้ว เฉพาะศัพท์ที่ลงท้ายด้วย อ นั้น อิว ศัพท์ที่มาประกอบด้วยบางครั้งจะลดรูปเหลือเป็น ว ส่วนมากจะสนธิเข้ากับ อ นิคคหิตโดยแปลงนิคคหิตเป็น ม ตามหลักบาลีไวยากรณ์อธิบายไว้ว่า “ ถ้าสระอยู่เบื้องปลาย แปลงนิคคหิตเป็น ม และ ท ดังนี้ ต-อหฺ เป็น ตมหฺ, เอต-อโวจ เป็น เอตทโวจ ”^{๑๓๔} ถูกใช้มากที่สุดในการอุปมาที่เป็น อิว ผู้วิจัยจัดเป็นประเภทต่างๆ ไว้ ดังนี้

๑. วิเคราะห์อุปมาเรื่องเดียว

ลักษณะดังกล่าวมีการใช้ อิว ศัพท์ในการเปรียบปรากฏทั้งในคาถาและนอกคาถา อุปมาที่ปรากฏอยู่ในคาถานั้น มีตัวอย่างในภาค ๒ อิทธีวิธนิเทศว่า

^{๑๓๓} ดูรายละเอียดใน พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.) คู่มือการศึกษาบาลี. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ประณีตพิทักษ์, ๒๕๓๖) หน้า ๘๓-๘๔.

^{๑๓๔} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. บาลีไวยากรณ์ อักษรวิธ ภาคที่ ๑ สมัญญาภิธานและสนธิ (หลักสูตรปริญญาธรรมตรี). พิมพ์ครั้งที่ ๓๔. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑) หน้า ๑๓.

องค์ริส ปุส วิโรจมานิ

ตปนุตมาทิจจมิวตลิกเขต^{๒๕}

แปลว่า (ขอชมพระองค์ริสเจ้า ผู้รุ่งเรืองอยู่)

ดังพระอาทิตย์ส่องแสงในกลางทิวา ฉะนั้น

วิเคราะห์เนื้อหา

อุปมาข้อนี้ท่านพระพุทธโฆสะกล่าวเรื่องราวที่เป็นธรรมชาติ คือ พระอาทิตย์ที่ส่องแสงปรากฏเด่นอยู่ท้องฟ้า เป็นการนำเสนอว่า พระพุทธเจ้านั้นทรงโดดเด่นอยู่ ลักษณะแห่งความโดดเด่นนั้นสามารถมองในแง่ธรรมะได้ว่า ทรงเด่นอยู่ด้วยพระคุณทั้ง ๓ คือ พระปัญญาธิคุณ พระบริสุทธิคุณ และพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงแผ่ไปยังสัตว์ทุกหมู่เหล่า ไม่เลือกชนชั้น วรรณะ เป็นการนำเสนอภาพของพระพุทธเจ้าว่า มีความสูงส่งโดดเด่น หาสิ่งเทียบมิได้ ให้เห็นเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ง่าย สามารถจินตนาการให้เห็นเป็นรูปธรรมได้ เป็นรูปแบบอุปมาที่ท่านถ่ายทอดมาจากความนึกคิดของท่าน

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

คาถาบทนี้เป็นการเล่นคำระหว่างศัพท์ว่า ตปนุต-อาทิจจ-อิว-อนตลิกเขต-อิตี เป็นคาถาพิเศษที่ผสมกันระหว่างฉันท์ ๒ อย่างคือ อินทวิเชียรกับอุเปนทวิเชียร มีชื่อเรียกเฉพาะว่า “**อุปชาติฉันท์**” ฉันท์ทั้ง ๒ อย่างนี้จัดเป็นประเภทเอกาทศกษณฉันท์ (มี ๑๑ คำ) มีการใช้คณะเรียงตามลำดับดังนี้คือ ค ต ช คณะกับศัพท์ กรุ ๒ พยางค์ท้ายบาทใช้ในอินทวิเชียรฉันท์, ช ต ช คณะกับศัพท์ กรุ ๒ พยางค์ท้ายบาท ใช้ในอุเปนทวิเชียรฉันท์ ทั้งสองฉันท์เหมือนกันทุกประการต่างกันเพียงพยางค์แรกโดยอินทวิเชียรฉันท์ใช้เสียงครุนำ ส่วนอุเปนทวิเชียรฉันท์ใช้ลหุนำ ในคาถาบทนี้ ๓ บาทคาถาดันเป็นอินทวิเชียรฉันท์ ส่วนบาทคาถาสุดท้ายเป็นอุเปนทวิเชียรฉันท์ อิ ว ศัพท์ที่ใช้ในคาถานี้ปรากฏรูปอย่างชัดเจนใช้เปรียบเทียบให้เห็นว่าพระองค์ริสพุทธเจ้าที่ทรงรุ่งเรืองอยู่ด้วยพระปัญญาธิคุณ พระบริสุทธิคุณและพระมหากรุณาธิคุณนั้น หากจะเปรียบด้วยแสงสว่างแล้วต้องเปรียบด้วยแสงสว่างพระอาทิตย์เท่านั้นที่สามารถส่องสว่างไปได้ทั่ว อุปมาบทนี้มีลักษณะร่วมที่เป็นอย่างเดียวกันกับสิ่งที่ถูกเปรียบเทียบคือ ความแผ่ขยายไปได้ทั่ว พระอาทิตย์แผ่แสงสว่างไปได้ทั่วจักรวาล พระพุทธเจ้าก็ทรงแผ่พระคุณไปยังสรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่าเช่นกัน เป็นอุปมาที่เหมาะสมทำให้เห็นภาพได้ชัดเจน

ส่วนอุปมาที่ปรากฏอยู่นอกคานานั้นมีตัวอย่างในภาคที่ ๑ สีลนิตเสว สมนปาทีเต ปน ตสฺมี ปาฏิโมกข์สีลนปิ อทฺธนีย์ โหติ จิรฺภูจติกํ สุสฺวีหิตสาขาปริวารมิว สสฺส^{๒๖} แปลว่า แต่(เมื่ออินทริยสังวรศีล) นั้น อันภิกษุทำให้ถึงพร้อมแล้ว แม้ศีลปาฏิโมกข์ก็ย่อมยั่งยืน เหมือนข้าวกล้าที่ล้อมรั้วไว้ดี ย่อมยืนอยู่ได้ ฉะนั้น

วิเคราะห์เนื้อหา

อุปมาบทนี้กล่าวถึงอินทริยทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่สำรวมอย่างดีแล้ว ปาฏิโมกข์ศีลอันหมายถึง ศีลที่มาจากพระปาฏิโมกข์ก็จะพลอยมั่นคง และดำรงอยู่ได้นาน ด้วยเปรียบกับอุปมาเรื่องข้าวกล้าที่ล้อมรั้วอย่างดีก็จะมั่นคงยั่งยืน ไม่มีโคหรือสัตว์ต่างๆ มาทำอันตรายได้ ข้าวกล้าก็จะงอกงาม ให้ผลได้ตามที่หวัง มีข้อที่ควรสังเกต ดังนี้

- มีลักษณะร่วมคือ ความมั่นคง ถาวร และอยู่ได้นาน อันเกิดมาจากการที่ดูแลรักษาอย่างดี ปาฏิโมกข์ศีลที่รักษาอย่างดีด้วยการสำรวมอินทริยทั้ง ๖ ก็จะมีมั่นคง ดำรงอยู่ได้นานไม่มีขาด ทะลุ ค่างพร้อย เมื่อกล่าว่างนี้แล้วท่านเกรงว่า จะมองไม่เห็นภาพจึงยกตัวอย่างข้าวกล้าที่ค้ำหวานเสร็จเรียบร้อยแล้วล้อมรั้วไว้ อันตรายที่จะเกิดจากสัตว์ต่างๆ มากินพืชผลก็จะหมดไป สัตว์ต่างๆ ก็เข้ามาไม่ได้เพราะติดรั้วที่ล้อมไว้ ข้าวกล้าก็มีความมั่นคงเมล็ดดอกออกผลตามที่ชาวนาต้องการ

- อุปมาที่ใช้กล่าวถึงเรื่องข้าวกล้าอันเป็นการกล่าวถึงภาพชีวิตสามัญของคนในยุคนี้ว่าเป็นสังคมเกษตรกรรมที่ดำรงชีพด้วยการทำนา อาชีพดังกล่าวนี้เป็นอาชีพหลักของชาวมุขวิปัสณาแล้ว ในสมัยพุทธกาลก็ยังเป็นอาชีพหลักของคนในสังคมอยู่ ดังจะเห็นได้จากการประวัติต่างๆ ที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าก็มีความเกี่ยวข้องกับการเกษตรกรรมอยู่หลายครั้งเช่น ตอนที่พระกุมาร พระบิดาได้เสด็จไปทำการแรกนาขวัญ ส่วนพระองค์ก็ทรงนั่งสมาธิอยู่ที่ต้นหว้าจนตะวันคล้อยร่มเงาก็ยังคงปกคลุมพระองค์อยู่ พระองค์ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน ณ สถานที่แห่งนั้นนั่นเอง ส่วนที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรกรรมก็คือการทำแรกนาขวัญอันเป็นพิธีกรรมสำคัญที่กระทำเพื่อเป็นการเสี่ยงทายว่า ปีนั้นๆ ข้าวกล้าจะเมล็ดดอกออกผลเป็นอย่างไร^{๒๗} ซึ่งพระเจ้าสุทโธทนะได้ทรงกระทำการจรดพระนังคัลด้วยพระองค์เอง ความเป็นสังคมเกษตร

^{๒๖} วิสุทฺธิ ๑/๔๖

^{๒๗} การทำแรกนาขวัญนี้ในประเทศไทยก็ถือธรรมเนียมปฏิบัติเช่นเดียวกันโดยเรียกว่าเป็นวันพีชมงคล การทำแรกนาขวัญในพระราชพิธีพีชมงคลตามโบราณราชประเพณีกำหนดให้มีในเดือนพฤษภาคม โดยพระมหากษัตริย์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าตั้งพญาแรกนาขวัญทำการหว้านไถแทนพระองค์ ในที่ดินผืนนากลางพระนคร โดยมีความหมายเพื่อ

ก. ทรงทำนาคด้วยพระองค์เป็นตัวอย่างแก่ราษฎร

ข. ให้บรรพชนได้ชมองเห็นความอุดมสมบูรณ์ในพืชผลของบ้านเมือง

ค. เสี่ยงทายผลได้ทางเกษตรกรรมประจำปี (โชติ กัลยาณมิตร, พจนานุกรมสถาปัตยกรรมและสิ่งเกี่ยวเนื่อง,

กรรมนั้นยังส่งผลไปถึงการตั้งชื่อของคนในยุคนั้นด้วย ดังจะเห็นได้จากพระนามของพระพุทธบิดาว่า **สุทโธทนะ** ที่แปลว่า ข้าวสุกที่หมดจด และพี่น้องคนอื่นๆ ของพระองค์ก็มีพระนามในลักษณะเดียวกันว่า **สุกโททนะ** แปลว่า ข้าวสุกขาว **อมิตโททนะ** แปลว่า ข้าวสุกที่นับมิได้ **โธโธทนะ** แปลว่า ทรงข้าวสุกไว้ ความ เป็นสังคมเกษตรกรรมยังคงดำเนินมาจนกระทั่งยุคสมัยของท่านพระพุทธโฆสะ งานเขียนของท่านมีเรื่องราว ที่เกี่ยวข้องกับการทำนาอยู่หลายแห่ง ดังตัวอย่างเรื่องนางกาลิยักษิณี เล่าถึงหญิงสองคนที่ผูกเวรกันมาหลาย ภพหลายชาติ จองเวรกันไปมาไม่มีใครยอมใครจนกระทั่งถึงสมัยพุทธกาล พระพุทธองค์ทรงแสดงพระธรรม เทศนาให้ทั้งสองเลิกจองเวรกัน ให้ปฏิบัติต่อกันฉันมิตร หญิงที่เป็นมนุษย์ก็เลี้ยงดูเพื่อนหญิงที่เป็นยักษ์ดี อย่างดี จนนางยักษ์นิชาบซึ่งในบุญคุณจึงคิดตอบแทนด้วยการบอกเกี่ยวกับเรื่องดินฟ้าอากาศให้รู้ว่า ปีนั้นฝน ดีหรือไม่ดี หากฝนดีก็ให้ทำนาในที่ดอน หากฝนไม่ดีก็ให้ทำนาในที่ลุ่ม เมื่อได้ทราบความเป็นไปแห่งดินฟ้า อากาศอย่างนี้ก็ทำให้การทำนาได้ผลผลิตที่งดงามและประสบความสำเร็จจนคนอื่นต้องอิจฉาพากันมาถาม นางก็บอกว่า เพราะเพื่อนยักษ์นิชบอกเรื่องดินฟ้าอากาศให้ จึงรู้ว่าควรจะทำนาในที่ลุ่มหรือที่ดอน^{๒๘} ฉะนั้น เรื่องที่เกี่ยวกับการเกษตรจะเป็นเรื่องที่ท่านยกมาเป็นอุปมาเปรียบเทียบกับเนื้อหาที่อธิบายอยู่บ่อยครั้งเพราะ เป็นสิ่งที่ผู้คนคุ้นเคย เกี่ยวข้องอยู่กับวิถีชีวิต จึงทำให้มองเห็นภาพได้ทันทีเมื่อเปรียบกับเรื่องที่ใกล้ชิดกับ สภาพความเป็นจริง

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

อิ ว ศัพท์ที่ใช้ในข้อนี้วางไว้หลังบทที่ถูกเปรียบ ซึ่งการวางลักษณะนี้ในวิสุทธิมรรคภาคที่ ๑ ใช้ ๓ ครั้ง ภาคที่ ๒ ใช้ ๒ ครั้ง ภาคที่ ๓ ใช้ ๓ ครั้ง การใช้ อิ ว ศัพท์นิยมเรียงอุปมาไว้ข้างหน้ามากกว่าเรียงไว้ข้าง หลัง ซึ่งเหตุผลน่าจะเป็นเพราะท่านต้องการเน้นอุปมาให้เห็นชัดเจนด้วยลักษณะร่วมที่เด่นชัดตรงกันเสีย ก่อนจึงกล่าวข้อความที่ถูกเปรียบทีหลังจะทำให้เข้าใจความได้ง่ายขึ้น ทำให้กระบวนการอธิบายความสะดวก รวดเร็วขึ้น และได้ผลดีกว่าการเรียงอุปมาไว้หลัง เพราะการเรียงอุปมาไว้หลังไม่เป็นการเน้นความสำคัญของ อุปมาแต่เป็นการเน้นความสำคัญของเนื้อหามากกว่า ดังตัวอย่างข้างต้นนี้ท่านต้องการเน้นปาฏิโมกขศีลมากกว่าจะเน้นเรื่องข้าวกล้าที่ถูกล้อมรั้วไว้อย่างดี ที่เห็นได้ชัดว่าท่านเน้นปาฏิโมกขศีลก็ตรงที่มีการขยายคุณ ลักษณะด้วยประโยคลักษณะว่า เมื่ออินทริยสังวรศีลอันภิกษุทำให้สมบูรณ์แล้ว ก็จะทำให้ปาฏิโมกขศีลอัน เป็นสิกขาบทหลักของภิกษุ มันคง อยู่ได้นาน

^{๒๘} **ธมมปาฏฐกถา** (ปจโม ภาค). สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงชำระ. พิมพ์ครั้งที่

๒๘. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓) หน้า ๔๗-๔๘.

๒.วิเคราะห์อุปมาหลายศัพท์

ลักษณะดังกล่าวนี้เปรียบด้วยอุปมาหลายศัพท์ อุปมาเหล่านั้นบางแห่งใช้ อิว ศัพท์เพียงอย่างเดียว บางแห่งก็ใช้ร่วมกับ วีย ศัพท์ มีรูปแบบต่างๆ ดังนี้

รูปแบบอุปมาที่ใช้ อิว หลายศัพท์ ดังตัวอย่างที่มาในวิสุทธิมรรค ภาคที่ ๓ อายตนะตุนิเทศว่า ฐมมฐาตุนยา เวทนาภขุโธ สลุตมิมิ สุตมิมิ จ ทฎฐพโพ^{๒๕} แปลว่า ในธรรมธาตุ เวทนาขั้นขั้นบังเกิดขึ้นเห็นเหมือนกับลูกศรและหลาว

วิเคราะห์เนื้อหา

อุปมาบทนี้นำเอาสิ่งที่พบเห็นได้ในชีวิตประจำวันของชาวบ้านซึ่งเป็นสังคมเกษตรกรรมมาเปรียบเทียบ ในที่นี้นำเครื่องมือล่าสัตว์มาใช้เปรียบกับเวทนาขั้นในแง่เป็นสิ่งคอยทำลายให้ได้รับทุกข์โทษ ซึ่งสิ่งที่ท่านนำมาเปรียบเทียบทั้งสองนี้สามารถเข้าใจได้ง่าย เพราะส่วนมากสิ่งเหล่านี้เป็นของใช้ที่มีอยู่เกือบทุกครัวเรือน คนเหล่านั้นก็จะนำเอาเครื่องมือเหล่านี้ล่าสัตว์มาทำเป็นอาหาร

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

การใช้ อิว ศัพท์ในลักษณะนี้มีข้อสังเกตอย่างหนึ่ง คือ นิยมประกอบกับศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ เอกวจนะ โดยแปลงนิกคหิตที่อยู่ในนปุงสกลิงค์เป็น ม แล้วเชื่อมกับ อิว ศัพท์ที่อยู่ข้างหลังเป็นคำเดียวกัน รูปแบบที่ท่านพระพุทธโฆสะใช้ตามอย่างรูปแบบที่ใช้อยู่เดิม การใช้อุปมาด้วย อิว ล้วนนั้นจะปรากฏไม่มากนักด้วยข้อจำกัดด้านเนื้อหาเพราะคำอุปมาที่ใช้โดยมากมิได้มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ล้วน มีลิงค์อื่นปะปนกันบ้าง ซึ่งเมื่อเป็นลิงค์อื่นที่ไม่ใช่ นปุงสกลิงค์จะไม่นิยมใช้ อิว ศัพท์ มาเป็นคำบอกอุปมา

รูปแบบอุปมาที่ใช้ อิว ศัพท์ร่วมกับ วีย ศัพท์ มีตัวอย่างที่มาในวิสุทธิมรรคภาคที่ ๑ สีสันนิเทศ ว่า อยฺหิ ปิณฺฑปาตปฏิเสวนปจฺจยา กายพลํ นิสฺสาย สิกฺขตฺตฺตานุโยควเสน ภวกนฺตารนิตฺตฺรณตฺตํ ปฏิปฺชฺชนโศ พฺรหฺมจฺริยานุคฺคหยา ปฏิเสวติ กนฺตารนิตฺตฺรณตฺตติกา ปุคฺตมํสํ วีย นทีนิตฺตฺรณตฺตติกา กุลฺลํ วีย สมฺมุตฺต- นิตฺตฺรณตฺตติกา นาวมิมิ จ^{๒๖} แปลว่า ความจริง ภิกษุนี้เมื่ออาศัยกำลังกาย (ที่มีได้) เพราะการฉันทินิพนธ์บาทเป็นปัจจัย ปฏิบัติเพื่อข้ามทางกัณดารคือภพ โดยประกอบเนื่องๆ ในไตรสิกขา ชื่อว่า ย่อมฉันทินิพนธ์บาท) เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ เสมือน (คู่สามีภรรยา) ต้องการข้ามทางกัณดาร (จำต้อง) บริโภคเนื้อบุตร (ที่ตายแล้ว) เสมือนคนต้องการข้ามแม่น้ำอาศัยแพ และเสมือนคนผู้ต้องการข้ามทะเล อาศัยเรือ ฉะนั้น

^{๒๕} วิสุทธิ ๓/๗๑

^{๒๖} วิสุทธิ ๑/๔๐

วิเคราะห์เนื้อหา

อุปมาข้อนี้มีความพิเศษตรงที่นำคำนิบาตอุปมามาใช้ปนกันทั้ง วิย และ อิว ศัพท์ เป็นการเรียงอุปมาไว้หลังเนื้อความที่ต้องการเปรียบ ซึ่งการเรียงประโยคลักษณะนี้ถือว่า เนื้อความจะเด่นกว่าอุปมา การปฏิบัติเพื่อเป็นการอนุเคราะห์พรหมจรรย์เป็นวิธีที่เข้าใจได้ยากเป็นธรรมชาติสูง ท่านจึงต้องยกอุปมาเปรียบหลายๆ ข้อ หลายๆ กรณีเพื่อเพิ่มมุมมอง ช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจได้ง่ายขึ้น เป็นการเปรียบด้วยการจำลองสถานการณ์ที่ลำบาก เช่น กรณีคู่สามีภรรยาที่เดินข้ามทางทวารกันดาร ไม่มีอาหารจะบริโภคก็จำเป็นต้องบริโภคเนื้อของบุตรตนเองที่ตายในระหว่างทางเพื่อประทังชีวิต คนที่ต้องการข้ามแม่น้ำก็ต้องพึ่งแพ และคนที่ต้องการข้ามทะเลก็ต้องอาศัยเรือเพื่อเดินทางข้ามไป หากไม่อาศัยก็ไปไม่ได้ กรณีนี้มีอธิบายไว้ในฎีกาปรมัตถมัจจุสาวว่า กนฺตารนิตรณตฺติกา ชายปติกา...^{๑๑} แปลว่า เมียและผัวผู้มีความต้องการจะข้ามทางกันดารและผู้มีความต้องการจะข้ามน้ำและทะเลมิได้ก็อยากเลย มิได้ห่มกุ่มเลย พังลงแต่ความสำเร็จประโยชน์นั้นๆ แต่อย่างเดียว ย่อมเสพอาศัยเนื้อแห่งบุตรเป็นต้น เพราะเว้นจากเนื้อแห่งบุตรเป็นต้นเหล่านั้นก็จะไม่สำเร็จ ข้อนี้ฉันใด โยคีเมื่อนี้ก็อุปไมยฉันนั้น ไม่อยากเลย ไม่ห่มกุ่มเลย ก็ย่อมเสพอาศัยบิณฑบาต เพราะเว้นจากบิณฑบาตนั้นก็สำเร็จ ดังนี้ ความหมายตามที่พระฎีกาจารย์ได้อธิบายไว้นี้กล่าวในทำนองว่า บุคคลทั้งสามมิได้อยาก มิได้ห่มกุ่มเลย แต่ที่นำไปก็ด้วยความจำเป็นที่จะให้กิจของตนสำเร็จเท่านั้น

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

อุปมาข้อนี้ใช้ วิย ๒ ศัพท์ อิว ๑ ศัพท์ มีข้อที่ควรสังเกตคือ อิว ศัพท์นิยมลงหลังคำนามที่เป็นนปุงสกลิงค์ เอกวณะที่มีรูปเป็น อ ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า รูปแบบในการประกอบต่างกันเพียงความนิยมเท่านั้น แต่บางครั้งก็ไม่เป็นไปตามความนิยมนั้นเสมอไป เช่น ศัพท์อุปมาที่เป็นนปุงสกลิงค์ เอกวณะบางครั้งไม่จำเป็นว่า จะต้องใช้ อิว มาประกอบเท่านั้น สามารถประกอบกับ วิย ก็ได้ ดังตัวอย่างข้างต้น ศัพท์ว่า กุลล เป็นนปุงสกลิงค์โดยปกติจะนิยมประกอบกับ อิว ศัพท์แปลงนิคคหิตเป็น ม แล้วสนธิเป็นศัพท์เดียวกัน ประกอบกันได้รูปเป็น กุลลมิว แต่ศัพท์นี้ท่านไม่ใช้ อิว แต่ประกอบรูปด้วย วิย การใช้แบบนี้ไม่ผิดในแง่ของภาษาโดยเฉพะในเนื้อเรื่องที่เป็นร้อยแก้วธรรมดาไม่มีข้อกำหนดให้ใช้ศัพท์ใดศัพท์หนึ่ง แต่หากดูตามความนิยมแล้วเมื่อประกอบกับศัพท์ลักษณะอย่างนี้จะนิยม อิว มากกว่า

ประโยคอุปมาลักษณะดังกล่าวนี้เป็นอุปมาลึงค์ตละ รูปประโยคมีแนวโน้มว่า จะเป็นประโยคที่สมบูรณ์ มีกิริยาคุมพากย์ แต่ท่านจะยกกิริยาที่เลียนแบบกับประโยคอุปไมยด้วยการประกอบรูปเป็น อนต, มาน ปัจจย ในทางสัมพันธ์เรียกว่า อัปกันตกริยา จะไม่ประกอบกิริยาคุมพากย์ที่เป็นกิริยาอาชยาตหรือกิริยากิตก์เหมือนกับกิริยาในประโยคที่ถูกรูปเปรียบ

^{๑๑} ปรมตฺถ ๑/๓๕/๘๕

ประโยคอุปมาที่ประกอบ อิว ศัพท์นิยมใช้ในรูปคาถาเป็นส่วนมาก มีการประกอบรูปเป็นโลปสระสนธิคือ ลดรูปเหลือเพียง ว มากที่สุด บางครั้งก็มีการสระเป็น เอว หรือคงรูป อิว ไว้แล้วแปลงศัพท์ที่อยู่ข้างหน้าเป็น ม สนธิเป็นศัพท์เดียวกัน เป็นศัพท์อุปมาที่มีรูปแบบหลากหลายมากกว่า วีย ศัพท์ที่ประกอบรูปอย่างไรก็ยังคงศัพท์เดิมไว้ ไม่สามารถสนธิกับศัพท์ใดได้เพราะเป็นพยัญชนะล้วนทั้งสองพยางค์ เมื่อเปรียบเทียบกับ อิว ศัพท์แล้วจะถูกนำมาประกอบในคาถาน้อยมาก จากการศึกษาพบว่า คาถาในวิสุทธิมรรค ภาคที่ ๑ ใช้ วีย ศัพท์ ๕ ครั้ง ภาคที่ ๒ และภาคที่ ๓ ใช้อย่างละครั้ง มีรูปแบบดังนี้ คือ

- หากใช้เป็นคาถาปฐมาวจรซึ่งมีวิธีการเรียงคาถาเป็นบาทขอนและบาทคู่ วีย ศัพท์จะนิยมลงในลำดับที่ไม่ผิดปกติหลักเกณฑ์ คาถานี้มีคณะบังคับเสียงข้างละหนึ่งคณะ โดยบาทขอน (บาทที่ ๑,๓) บังคับเสียง สั้น-ยาว-ยาว (ย คณะ) ในพยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ส่วนบาทคู่ (บาทที่ ๒,๔) บังคับเสียงสั้น-ยาว-สั้น (ช คณะ) ในพยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ เหมือนกัน การลง วีย ศัพท์ก็จะนิยมลงในพยางค์ที่ ๔ ๕ ดังตัวอย่างจากภาคที่ ๑ สीलนิตเสวา

ขณฺโถ วีย มุลานิ รัสตณฺหาย สุพฺพโต^{๓๒}

คาถานี้ วีย ศัพท์อยู่บาทขอนวางอยู่พยางค์ที่ ๔ ๕ ซึ่งตรงตามหลักเกณฑ์พอดี คาถานี้บังคับเสียงสั้นพยางค์ที่ ๕ วีย ศัพท์ที่ประกอบมาก็ตรงตามเสียงบังคับพอดี บางครั้งก็เรียงไว้ท้ายบาทตรงกับเสียงบังคับของ ช คณะพอดี บางครั้งก็เรียงไว้ลำดับที่ไม่สำคัญในพยางค์ที่มีได้บังคับ มีอิสระในการใช้เสียงสั้นหรือเสียงยาวก็ได้ ดังตัวอย่างจากภาคที่ ๑ สीलนิตเสวา

มกฺกโฏว อรณฺณมฺหิ วเน ฃนฺโถ มิโค วีย
พาลี วีย จ อตุโรสุต น ภเว โลลโลจโน..^{๓๓}

วีย ศัพท์ตัวแรกเรียงไว้ในบาทคู่อยู่ในลำดับที่ ๗ ๘ วีย เสียงแรกยังจัดว่าเป็นเสียงบังคับของ ช คณะที่ให้พยางค์นี้เป็นเสียงสั้น ส่วนเสียงต่อมาตามหลักการแต่งแล้วพยายามจะให้เสียงยาว เพราะเวลาสวดเมื่อลงเสียงหนักจะทำให้บทสวดไพเราะ แต่พยางค์สุดท้ายนี้มีข้อยกเว้นอย่างหนึ่งคือ จะลงศัพท์ที่มีเสียงสั้นหรือเสียงยาวก็ได้เพราะนับว่าเป็นป่าพันตครุ คือ นับเป็นครุท้ายบาทในทุกประเภทคาถา

วีย ศัพท์ตัวที่สองเรียงไว้ในลำดับที่ ๓ ๔ เป็นลำดับพยางค์ที่มีได้บังคับเสียงอะไรไว้จะลงพยางค์เสียงสั้นหรือเสียงยาวก็ได้ แต่เสียงที่บังคับคือ พยางค์ที่ ๒ ๓ ห้ามลงพยางค์ที่มีเสียงสั้นไว้ติดกันทั้งสองเสียงแต่จะประกอบเป็นยาวทั้งสองพยางค์บ้าง สั้น-ยาวบ้าง ยาว-สั้นบ้างก็ได้ ในที่นี้เป็นพยางค์ยาว-สั้น

^{๓๒} วิสุทธิ ๑/๘๘

^{๓๓} วิสุทธิ ๑/๔๘

- ในคาถาอื่นๆนอกจากปฐยาวัตรนี้ วิย ศัพท์ก็จะลงตามกฎเกณฑ์เสียงที่บังคับในฉันทนั้น ไม่มีข้อแม้ เว้นไว้แต่ปาหันทครุเท่านั้นที่สามารถลงพยางค์สั้นหรือยาวก็ได้ตามใจชอบ ดังตัวอย่างที่มาในภาคที่ ๓ อินทริยสังจนีเทศว่า

...ยถจาปี कुณเรก วิย มาตุคพฺเภ...^{๓๔}

คาถานี้ชื่อว่า “ วสันตติลล ” เป็นสุคยอดคาถาที่ใช้สำหรับแต่งเพื่อแสดงความสามารถด้านฉันทลักษณ์ของกวีทั้งหลายให้เป็นที่น่าประจักษ์ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ) ได้อธิบายไว้ว่า “ วสันตติลลฉันท ครุแปลว่า ฉันทที่มีคณะเหมือนเมฆที่มีมณฑลในเดือน ๕ เดือน ๖ อันเป็นส่วนฤดูฝน ฉันทนี้เป็นจุดทศกัชรฉันท บาทหนึ่งมี ๑๔ อักษร (๑๔ คำ) ยติ ๘-๖ กำหนดให้ลงคณะ ๔ คณะคือ ต ภ ช ช และมีครุลอย ๒ อักษรสุดท้ายเช่นเดียวกับอินทริยเชียร”^{๓๕} คาถาวสันตติลลที่แต่งได้ไพเราะ สละสลวย และถือเป็นแบบอย่างแก่กวีรุ่นหลังคือ คาถาถวายพรพระ พาหุ*

วิย ศัพท์ในคาถานี้เรียงไว้เป็นพยางค์ที่ ๕ ๑๐ เป็นช่วงที่เสียง ช คณะเชื่อมต่อกัน ซึ่งจำเป็นจะต้องใช้เสียงสันตติกันทั้งสองศัพท์ เมื่อนำ วิย ศัพท์มาประกอบในที่นี้ก็ได้เสียงหลุทั้งสองเสียงตามที่ต้องการ ฉะนั้น วิย ศัพท์จะมีประโยชน์ในคาถาตรงพยางค์ที่ต้องการเสียงหลุสองเสียงหรือมากกว่า ๒ เสียง ดังตัวอย่างคาถาวสันตติลลพยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ที่ใช้เสียงหลุล้วน ๓ เสียง

^{๓๔} วิสุทธิ ๓/๘๖

^{๓๕} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ). คู่มือการศึกษาบาลี. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ประดิพัทธ์, ๒๕๓๖) หน้า ๘๒.

* คาถานี้ไม่ปรากฏนามของผู้แต่ง เชื่อกันว่าเป็นคาถาที่เกิดขึ้นที่ประเทศศรีลังกา มีเรื่องเล่าในทำนองเป็นตำนานว่า พระเถระผู้แต่งคาถาบทนี้เมื่อแต่งเสร็จก็นำมาพิจารณา ดูเห็นว่า คาถานี้ยังอ่อนด้อยนัก เกรงว่าจะถูกตำหนิจากท่านผู้รู้ จึงไม่กล้านำออกเผยแผ่ ทั้งไม่กล้าที่จะแสดงชื่อไว้ด้วย จึงนำเอาไปเก็บไว้ในพระเจดีย์ เมื่อกาลเวลาผ่านไปนานเจดีย์ก็ชำรุดจึงมีผู้ไปพบคาถานี้เข้าจึงนำออกมาเผยแผ่จนเป็นที่นิยมแพร่หลายอย่างกว้างขวาง ปัจจุบันได้รับการยอมรับว่า เป็นคาถาวสันตติลลที่แต่งได้ไพเราะสละสลวยที่สุดที่ไม่สามารถจะมีใครแต่งได้ไพเราะกว่านี้ ในตอนที่ว่า ตนุเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคฺลานิ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเปลี่ยนเป็น ตนุเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคฺลคฺคิ ทรงมีพระราชวินิจฉัยว่า ชยมงฺคฺลานิ มีรูปเป็นพหูพจน์มีวจนะไม่ตรงกับกริยา คือ ภวตุ ซึ่งเป็นเอกพจน์ จึงได้ทรงเปลี่ยนเป็น ชยมงฺคฺลคฺคิ เพื่อให้ตรงกับหลักบาลีไวยากรณ์ เพราะพระองค์ทรงเคร่งครัดในหลักไวยากรณ์ คาถาถวายพรพระคณะสงฆ์ธรรมยุตถือปฏิบัติกันว่าหากสวดเป็นทำนองมคธก็ให้เปลี่ยนตามที่ทรงมีพระราชวินิจฉัยไว้ หากสวดด้วยทำนองสังโยคก็ให้คงไว้ตามเดิม จึงคงใช้ทั้งสองรูปแบบนี้อยู่ อนึ่งคำว่า ชยมงฺคฺลานิ มีท่านผู้รู้บางท่านได้ห้ามติว่า เป็นคำที่มีวจนะวิปลาส (วจนะคลาดเคลื่อน)

๔.๒ ประโยคอุปมาที่มีกิริยาคุมพากย์

ประโยคที่มีบทประธาน บทกิริยา และอาจจะมิตวิเศษณะประกอบอยู่ บางประโยคมีเนื้อหาสั้น สามารถเข้าใจความได้ทันที บางประโยคมีเนื้อหายาว มีส่วนประกอบซับซ้อน ในทางไวยากรณ์แบ่งออกเป็น ๓ ชนิด คือ

ก.เอกัตถประโยค ประโยคมีเนื้อความสมบูรณ์ในตอนเดียว เมื่ออ่านแล้วสามารถเข้าใจความหมายได้ทันที ประโยคในลักษณะนี้อาจสั้นหรือยาวก็ได้แล้วแต่เนื้อความ อุปมานั้นส่วนมากอยู่ในกลุ่มเอกัตถประโยค มีเนื้อหาจบและเข้าใจได้ในตอน

ข.อนเอกัตถประโยค ประโยคที่มีเนื้อความต่อเนื่องกันหลายๆ ตอนแต่ละตอนมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน มีเนื้อความยาวตั้งแต่สองประโยคขึ้นไป แต่ละประโยคมีประธาน กิริยา พร้อมสรรพนามในตัวและมีนิบาตจำพวก **หิ จ ปน เจ สเจ ยทิ อถ กิญจาปี วา วาปน อถวา** เป็นตัวเชื่อม

ค.สังกรประโยค ประโยคตั้งแต่สองขึ้นไปมีเนื้อความคาบเกี่ยวกันในลักษณะขยายความของกันและกันให้เด่นชัดขึ้นในรูป **ย-ต** มีหลายรูปแบบทั้งขยายบทประธาน ขยายบทกรรม ขยายบทกิริยา ขยายประโยค ลักษณะรูปประโยคเป็นการประกอบเอกัตถประโยคขยายเอกัตถประโยค

ในที่นี้ผู้วิจัยขอแบ่งเป็น ๒ กลุ่มคือ กลุ่มประโยคที่ใช้อุปมาในสมาสรูป กับกลุ่มประโยคอุปมาที่เป็น **ย-ต** ซึ่งจะวิเคราะห์ไปตามลำดับ ดังนี้

๔.๒.๑ วิเคราะห์อุปมาในสมาสรูป

ประโยคอุปมาที่อยู่ในสมาสรูปเป็นเอกัตถประโยค คือ มีเนื้อความสมบูรณ์ในตอนเดียว เมื่ออ่านแล้วสามารถเข้าใจความหมายได้ทันที ประโยคในลักษณะนี้อาจสั้นหรือยาวก็ได้แล้วแต่เนื้อความเป็นเอกเทศเฉพาะตน จากการศึกษาพบว่าวิสุทธิมรรค ภาคที่ ๑ ใช้อุปมาด้วยคำว่า **อุปม, นิยม** รวมทั้งหมด ๕ ครั้ง ภาคที่ ๒ ใช้อุปมาด้วยคำว่า **สทิส, สณฺฐาน, วณฺณ** รวมทั้งหมด ๑๓๓ ครั้ง ภาคที่ ๓ ใช้อุปมาด้วยคำว่า **อุปม, สนฺนิภ, สณฺฐาน, ชาต, ภูต** รวมทั้งหมด ๒๓ ครั้ง มีวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

ก.อุปมาในสมาสรูปที่ใช้คำนามบอกอุปมา

ประโยคอุปมาลักษณะนี้ คำที่เป็นอุปมาโดยมากเป็นวิเศษณะของคำอื่นประกอบรูปด้วยวิภคิต่างๆ ตั้งแต่ปฐมวิภคิตั้งถึงสัตตวิภคิตี อยู่ในคาถาบ้าง นอกคาถาบ้าง จากการสำรวจพบว่า ที่อยู่ในคาถามีใช้เพียงไม่กี่ครั้งและเปรียบเป็นคำต่อคำเท่านั้น แต่ที่อยู่นอกคาถามีมากกว่าและนิยมเปรียบด้วยเรื่องราวที่เป็นหมวดหมู่ มีข้อสังเกต ดังนี้

อุปมาที่เป็นสมาสรูปลักษณะนี้มีอยู่ในวิสุทธิมรรคทั้ง ๓ ภาคแต่ละภาคมีการใช้คำนามบอกอุปมาที่ต่างกันบ้าง จะแสดงไปตามลำดับ ดังนี้

ในวิสุทธิมรรค ภาคที่ ๑ ใช้คำว่า **อุปม** บอกอุปมา เรียงอยู่ในคาถาทั้งหมด เช่น

ทุกฺคนฺโธ อสุจิ กายิ กฺุณโป อุกฺกุรูปโม^{๓๖}

แปลว่า ร่างกาย (นี้) มีกลิ่นเหม็น ไม่สะอาด

เหมือนกับซากศพและหลุมคูด

วิเคราะห์เนื้อหา

อุปมาในข้อนี้ท่านต้องการเปรียบเทียบสภาพของความเน่าเหม็นให้เห็นประจักษ์ จึงได้นำเอาสิ่งที่ถือว่าเป็นของเน่าเหม็นและโสโครกโดยธรรมชาติมาเปรียบเทียบ ธรรมดาว่าของเน่าเหม็นอื่นๆ ไม่มีสิ่งใดที่จะมีกลิ่นเน่าเหม็นไปกว่าซากศพ แม้จะถูกฝังไว้บางครั้งก็ยังสามารถกลิ่นเหม็นออกมาได้ ส่วนของปฏิญฺโสโครกต่างๆ นั้น ก็ไม่มีสิ่งใดที่จะน่ารังเกียจ สยะแสยงเท่ากับคูดได้ ในที่นี้ท่านเปรียบกับหลุมคูดที่เต็มไปด้วยคูดยิ่งจะมีความน่ารังเกียจเป็นที่สุด อุปมานี้เป็นการชี้ให้เห็นตามสภาพความเป็นจริงที่เกิดขึ้นในสังคม เป็นสภาพที่พบเห็นได้โดยทั่วไป และเป็นสิ่งที่ไม่มีความสามารถคัดค้านได้

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

ในคาถานี้มีคำว่า **อุปม** แปลว่า การเปรียบเทียบ ทำหน้าที่เป็นศัพท์ขยายคุณลักษณะของคำว่า กาย เพื่อเปรียบให้เห็นว่า ร่างกายนี้เน่าเหม็น ไม่น่าดูเหมือนกับซากศพและหลุมคูด ถูกใช้ในคาถาเป็นส่วนมาก เพราะมีเสียงลงตามคณะฉันทที่ต้องการพอดี มีข้อที่ควรสังเกต ดังนี้

- ศัพท์ที่ใช้เปรียบเทียบมี ๒ ศัพท์คือ **กฺุณโป** กับ **อุกฺกุรูปโม** เป็นศัพท์ที่แยกเฉพาะมิได้สมาสกัน แต่ในทางความหมายใช้เป็นคำเปรียบเทียบทั้งสองศัพท์ ซึ่งมองจากความเป็นจริงแล้วศัพท์ทั้งสองนี้ต้องเป็นศัพท์สมาสประกอบรูปเป็นศัพท์เดียวกัน เวลาแปลคำว่า “**กฺุณโป**” ให้เพิ่มคำว่า “**เปรียบเหมือน**” เข้ามาเหมือนกับแปลศัพท์ว่า **อุกฺกุรูปโม** แต่ท่านเขียนแยกกัน กล่าวด้วยเหตุผลด้านฉันทลักษณ์ คาถานี้เป็นคาถาปัฐยาวัตรประกอบรูปเป็นบาทขอน (บาทที่ ๑,๓) และบาทคู่ (บาทที่ ๒,๔) อุปมานี้อยู่ในบาทคู่มี ๓ คณะเป็นเสียงบังคับในพยางค์ที่ ๕-๖-๗ คำศัพท์ที่นำมาประกอบก็ลงตามคณะฉันทพอดี โดยคำว่า **รู** ที่ **อุกฺกุรูปโม** เป็นเสียงที่เกิดจากการสนธิกันระหว่างสระเสียงสั้นกับสระเสียงสั้นทำให้ต้องที่จะเป็นเสียงยาว ประกอบกันแล้วตรงกับเสียงยาวของ ๓ คณะพอดี แต่พยางค์ที่ ๒-๓ นั้นตามหลักฉันทลักษณ์ห้ามเป็นเสียงสั้นล้วน ถ้าประกอบเป็น “**กฺุณโปอุกฺกุรูปโม**” ก็จะผิดหลักฉันทลักษณ์ทันที ท่านจึงแยกศัพท์ออกมาแล้วลงสระ โอ ให้ศัพท์นี้ทำหน้าที่เป็นคุณศัพท์ขยาย “**กายิ**” อีกศัพท์หนึ่ง เวลาแปลให้เชื่อมเป็นศัพท์เดียวกันว่า “**เปรียบเหมือนซากศพและหลุมคูด**” กล่าวด้วยเหตุผลทางด้านเสียง คาถานี้ต้องการเน้นเสียงสระ โอ ให้เป็นจุดเด่น

^{๓๖} วิสุทธิ ๑/๒๕๑

สังเกตได้จากศัพท์อื่นๆ ในคานานี้จะมีเสียง โอ เป็นส่วนมาก การลงเสียง โอ นั้นตามหลักไวยากรณ์จัดว่าเป็น การลงอาคมสระสนธิซึ่งมีอยู่ ๒ ตัวคือ อ กับ โอ เมื่อลงแล้วจะเชื่อมเป็นศัพท์เดียวกัน ฉะนั้น ศัพท์นี้หากมอง ว่าเป็นการลงอาคมก็ควรจะเขียนติดกันเป็น “ กุณโปอุกกุรูปโม ” แต่ท่านก็เขียนแยกกัน จึงน่าจะเป็นการ ประกอบให้ศัพท์นี้เป็นวิเสสนะอีกศัพท์หนึ่งใช้วิธีการลงเสียงสระ โอ ให้มีวิภัตติตรงกับคำว่า “ กาโย ” แล้ว ลดรูป “ อุโปโม ” จากรูปที่น่าจะเป็นว่า “ กุณโปโม ” ดังเช่นศัพท์หลังออกไปในฐานที่เข้าใจว่า ให้แปลเป็น การเปรียบเทียบเหมือนกัน หากมองว่า เป็นเพียงวิเสสนะบอกคุณลักษณะธรรมดาแล้วก็จะทำให้คุณลักษณะ ที่ขยายคำว่า กาย ค้านกันทันที เพราะสองศัพท์ที่อยู่ข้างหน้าทั้งคำว่า **ทุกคุณุโธ** และ **อสุจิ** เป็นนามธรรมที่ มองไม่เห็นภาพบอกลักษณะว่า มีกลิ่นเหม็นและไม่สะอาด หากจะนำคำว่า **กุณโป** ไปรวมเป็นคุณลักษณะ ด้วยก็จะทำให้ค้านกันเพราะคำนี้เป็นรูปธรรมที่สามารถมองเห็นได้ ซึ่งควรจะเป็นการใช้เปรียบเทียบเพื่อให้ เห็นภาพพจน์ที่ชัดเจนมากกว่าที่จะขยายคุณลักษณะของกาย

- คำนี้ในทางสัมพันธ์เรียกว่า **อุปมาวิเสสนะ** คือ วิเสสนะที่ทำหน้าที่เปรียบเทียบ โดยอุปมา ทั้งสองศัพท์ก็ทำหน้าที่ขยายคุณลักษณะทั้งสองอย่าง คือ กายที่มีกลิ่นเหม็นเปรียบเหมือนซากศพก็ได้ เปรียบ เหมือนหลุมคูก็ได้ เพราะทั้งซากศพและหลุมคูต่างก็เหม็นด้วยกันทั้งนั้น อีกอย่างหนึ่งเปรียบกายว่า ไม่ สะอาด ใช้อุปมาทั้งสองอย่างนี้เปรียบเทียบกันก็ทำให้เข้าใจความหมายอย่างเดียวกัน เมื่อพิจารณาคุณศัพท์ แล้วเห็นว่า เป็นทิมสระสนธิ ทำศัพท์หลังให้มีเสียงยาวขึ้นคือ **อุกกร-อุปโม** เป็น **อุกกุรูปโม** ในทางไวยากรณ์ มีอธิบายไว้ว่า “ **เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ทิมสระหลัง ดังนี้ สทุธา-อิธ เป็น สทุธิธ, จ-อุภย เป็น อุภย** ”^{๓๖}

- คำว่า **อุปม** คัมภีร์อภิธา นวรรณนาให้ความหมายไว้ว่า “ **การอุปมา, ข้อเปรียบเทียบ มี ๓ บท คือ โอปมม, อุปมาน, อุปมา** ”^{๓๗} ทั้ง ๓ ศัพท์นี้ใช้ในความหมายเดียวกันทั้งหมด ไม่มีข้อแตกต่าง มีเพียง เพศ (ลิงค์) เท่านั้นที่ต่างกัน มาจากคำว่า อุป อุปสัคบทหน้า มา ธาตุ ในการนับ, การเปรียบเทียบ คำว่า **โอปมม** ใช้ เป็นนปุงสกลิงค์ เป็นศัพท์ที่ประกอบรูปมาจากภาวตัดทิต ลง ณฺย ปัจจย มีวิเคราะห์ว่า **อุปมาย ภาโว โอปมม** คำว่า **อุปมาน** ก็ใช้เป็นนปุงสกลิงค์ ประกอบรูปมาจาก यु ปัจจยในนามกิตก์ มีวิเคราะห์ว่า **อุปมาน อุปมาน** เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ ส่วนคำว่า **อุปมา** ก็เป็นศัพท์นามกิตก์เหมือนกัน แต่ว่าประกอบรูปมาจาก อ ปัจจย มี วิเคราะห์ได้หลายสาธนะ เพราะว่า อ ปัจจยอยู่ในกลุ่มกิตกัจจยซึ่งสามารถเป็นได้ทั้ง ๗ สาธนะ ในที่นี้ผู้ วิจัยวิเคราะห์เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ กับภาวรูป ภาวสาธนะว่า **อุปมียตติ อุปมา อุปมาน วา อุปมา** แปลว่า (ธรรมชาติใด) อันเขาย่อมเปรียบ เหตุนั้น (ธรรมชาตินั้น) ชื่อว่า อันเขาเปรียบ, อีกอย่างหนึ่ง การเปรียบเทียบ ชื่อว่า อุปมา

^{๓๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **บาลีไวยากรณ์** อักษรวิธี ภาคที่ ๑ สมัญญาภิธานและสนธิ (หลักสูตรปริญญาธรรมตรี). พิมพ์ครั้งที่ ๓๔. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑) หน้า ๒๑.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน **อภิธาน ๕๓๐/๖๔๕**

ในวิสุทธิมรรค ภาคที่ ๒ มีการใช้คำว่า สทิส บอกอุปมา เช่น

ยथा हि โสมนสฺสุจิตฺตํ ปวตฺตติ ตथा รตฺตํ นิโครฺชปกฺกสทิสํ โหติ ฯ ยथा โทมนสฺสุจิตฺตํ ปวตฺตติ ตथा กากํ ชมฺพุปกฺกสทิสํ ฯ ยथा อุเปกฺขจิตฺตํ ปวตฺตติ ตथा ปสนฺนํ ติลเตลปกฺกสทิสํ^{๓๕}

แปลว่า จริงอยู่ เวลาใดจิตเบิกบานเป็นไป เวลานั้น หทัยรูปก็จะมีสีแดงเช่นกับผลไทรสุก เวลาใดจิตหม่นหมองเป็นไป เวลานั้นหทัยรูปก็จะมีสีดำเช่นกับลูกหว้าสุก เวลาใด จิตวางเฉยเป็นไป เวลานั้น หทัยรูปก็ใสเช่นกับน้ำมันงาหุง

วิเคราะห์เนื้อหา

ทั้งสามประโยคนี้มีการประกอบรูปเป็นสังกรประโยค คือ เกี่ยวเนื่องกันโดยเป็นประโยค ย-ต แล้วมีการเปรียบเทียบไว้ด้วยศัพท์ที่อยู่ในสมาสรูป มีข้อที่ควรสังเกต คือ

- อุปมาที่ประกอบรูปทั้งสามส่วนนี้เป็นการอธิบายหทัยรูปอันเป็นรูปธรรม มองไม่เห็น เพราะเป็นอวัยวะที่อยู่ภายในร่างกาย ในที่นี้ท่านต้องการอธิบายให้เห็นว่า ลักษณะของหัวใจนั้นมีการเปลี่ยนแปลงเป็นสีต่างๆ ได้ในเวลาดีใจ เสียใจ หรือเฉยๆ หากดีใจ หัวใจก็จะมีสีแดงเหมือนกับลูกไทรสุก คือ แดง อ่อนๆ ไม่สดมาก หากเสียใจ หัวใจก็จะออกเป็นสีดำเหมือนกับลูกหว้าสุก คือ จะออกสีดำคล้ำปนสีม่วง และ หากไม่ดีใจไม่เสียใจ จิตใจเป็นกลางๆ หัวใจก็จะใสเหมือนกับน้ำมันงาที่หุงต้มแล้ว คือ จะออกสีใสดุจจากการ เปรียบเทียบดังกล่าว ทำให้เห็นว่า หัวใจของคนเรานั้นสามารถเปลี่ยนแปลงเป็นสีต่างๆ ได้ตามสภาวะจิตใจ

- อุปมาทั้ง ๓ ที่นำมาใช้เป็นเรื่องของต้นไม้ มีความสำคัญทั้ง ๓ ศัพท์ โดยศัพท์แรกนำเอา ผลไทรสุกมาเปรียบ ซึ่งต้นไม้ที่มีความเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติโดยเป็นต้นไม้ที่พระพุทธองค์ประทับอยู่ หลังจากตรัสรู้ ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงอธิบายเหตุการณ์ช่วงนี้ไว้ว่า “ ครั้นล่วง ๗ วันแล้ว เสด็จออกจากภายใต้ร่มไม้มหาโพธิ์นั้น ไปยังภายใต้ร่มไม้ไทร ซึ่งเป็นที่พักแห่งคนเลี้ยงแพะ อันได้ชื่อว่า อชปาลนิโครธ ทรงนั่งเสวยวิมุตติสุข ๗ วัน ”^{๓๖} ศัพท์ที่สองเป็นผลหว้าสุกก็มีความเกี่ยวเนื่องกับชนชาติของชาวอินเดียที่เรียกกันว่าเป็นชาวชมพูทวีป พระธรรมวราจารย์ได้อธิบายไว้ว่า “ เหตุที่ได้ชื่ออย่างนั้น สันนิษฐานว่า เป็นเพราะมีไม้หว้ามาก เป็นไม้มีร่มเงาดี แม้คราวที่พระเจ้าสุทโธทนะเสด็จแรกนาขวัญ ก็ทรงนำพระราชกุมารสิทธัตถะไปพักไว้ใต้ร่มไม้หว้า ”^{๓๗} และคำสุดท้ายมีการยกเอาน้ำมันงาที่หุงต้มแล้วมาเปรียบ น้ำมันงานั้นมีความเกี่ยวเนื่องกับพระวินัย เป็นหนึ่งในเภสัช ๕ ที่พระพุทธเจ้าประทานให้ภิกษุฉันในเวลาวิกาลได้เมื่อมีเหตุจำเป็น พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ได้อธิบายไว้ว่า “ เภสัช ๕ ที่เป็น สัตตมหากาลิก รับประทานได้ตลอด ๗ วันคือ ๑.สัปปี เนยใส ๒.นวนีตะ เนยข้น ๓.เตละ น้ำมัน ๔.มธุ น้ำผึ้ง

^{๓๕} วิสุทธิ ๒/๒๕๑

^{๓๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. พุทธานุพุทธประวัติ หลักสูตรนักรธรรมชั้นโท. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘) หน้า ๒๕.

^{๓๗} พระธรรมวราจารย์. พุทธประวัติฉบับย่อ. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐) หน้า ๔.

๕.พาณิชย์ นำอ้อย; ส่วนยาแก้โรคที่ทำจากรากไม้ เปลือกไม้ ใบไม้ เป็นต้น จัดเป็นยวาทิก คือ รับประทานแล้วเก็บไว้ฉันได้ตลอดชีพ”^๒ น้ำมันงาที่กล่าวถึงในอุปมามีความหมายอย่างเดียวกับคำว่า น้ำมัน ในเกสัช ๕ นี้ ศัพท์อุปมาทั้ง ๓ มีความเกี่ยวเนื่องกับประวัติของพระพุทธเจ้า ประวัติของชนชาติ และเกี่ยวเนื่องกับพระวินัยที่ภิกษุทุกรูปต้องถือปฏิบัติตาม อันเป็นเรื่องที่เข้าใจและทราบกันเป็นอย่างดี จึงถูกนำมาเป็นอุปมาในข้อนี้

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

ศัพท์ที่เป็นอุปมาในที่นี้ทั้งสามศัพท์ทำหน้าที่เป็นคำขยายคุณลักษณะของสีทั้งสามคือ แดง ดำและใส เหมือนกับอะไร ในทางสัมพันธ์เรียกว่า อุปมาวิดิกัตตา ทำหน้าที่คล้ายวิเศษนะ วางติดอยู่กับคำว่า โหติ ที่เป็นกริยาคุมพากย์ ทั้งสามประโยคถึงแม้ว่า สองประโยคหลังจะไม่เรียงกริยาคุมพากย์ไว้ ก็เป็นอันเข้าใจว่า จะต้องเติมคำว่า โหติ เข้ามา ศัพท์อุปมาทั้ง ๓ นี้ ในทางไวยากรณ์จัดเป็นตปฺปฺริสสมาสมิการวิเคราะห์ศัพท์ว่า

นิโครทฺปกฺเคน สทิสํ

ชมฺพฺปกฺเคน สทิสํ

ติลฺเตลฺปกฺเคน สทิสํ

คำว่า สทิส แปลว่า เป็นเช่นกับ, เหมือนกับ เป็นศัพท์ที่ใช้ในทางเปรียบเทียบเหมือนกัน คัมภีร์อภิธานวรรณนาได้ให้ความหมายไว้ว่า คำว่า สทิส แปลได้หลายความหมาย แต่ก็เป็นไปในลักษณะเปรียบเทียบว่า เสมอ, เหมือนกัน, เท่ากัน เป็นต้น พร้อมแสดงวิเคราะห์ไว้ว่า สมานํ กตฺวา นํ ปสฺสตีติ สทิสํ สิ่งที่ทำให้เหมือนกันแล้วดู ชื่อว่า สทิสะ ซึ่งศัพท์ที่มีความหมายเหมือนกันแปลเหมือนกันและใช้เหมือนกันยังมีอีก ๑๐ ศัพท์คือ สม, ปฏิภาค, สนฺนิกาส, สริกฺขก, สมาน, ตฺลฺย, ตฺล, สฺกฺกาส, สนฺนิภ, นิภ^๓

ในวิสุทธิมรรค ภาคที่ ๓ ใช้ศัพท์ว่า สนฺนิภ, อุปม เป็นคำบอกอุปมา มีตัวอย่างคำว่า สนฺนิภ ดังนี้

จกฺขุญฺเจตฺต ยเตตํ โลกํ นีลปฺจุมสฺมาภินฺณํ กณฺหสฺสฺกมณฺชฺทลฺวิจิตฺตํ นีลฺปฺลทลสนฺนิภํ จกฺขุญฺติ วุจฺจติ...“ แปลว่า บรรดาปสาทรูปทั้ง ๕ นี้ สิ่งในโลกเรียกว่า จักขุ เรียงรายด้วยขนดาสีดำ วาวงามด้วยแววดำดำและขาว คล้ายกับกลีบบัวเจีวนั้นใด...

^๒ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๘. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓) หน้า ๒๐๘.

^๓ ดูรายละเอียดใน อภิธาน ๕๓๐/๖๔๘

^๔ วิสุทธฺิ ๓/๑๓

วิเคราะห์เนื้อหา

อุปมาข้อนี้เป็นประโยคเหตุ-ผลที่สร้างเงื่อนงำก่อนที่จะสรุปในตอนท้าย แต่ในที่นี้เพียงแค่ประกอบประโยคเงื่อนงำแล้วก็มี การเปรียบเทียบและวิธีเปรียบเทียบก็เปรียบด้วยการขยายเป็นศัพท์วิเสสนะ การเปรียบเทียบในข้อนี้เป็น การยกลักษณะของกลีบบัวมาเปรียบกับลักษณะขนตาตำที่เรียงราย เป็นระเบียบเรียบร้อย โดยลักษณะดอกบัวเขี้ยว นั้นเป็นดอกบัวที่เป็นกลีบ ความหมายตามรูปศัพท์มี ๒ ศัพท์คือ ศัพท์ว่า นิลูบล ในคัมภีร์อภิธานวรรณนาได้อธิบายลักษณะของบัวชนิดนี้ว่า ดอกบัวเขี้ยวที่บานรับลม กับศัพท์ว่า อินทิวร ก็มีอธิบายไว้ว่า ดอกบัวที่ประเสริฐสุดสำหรับความโชคดี^{๔๕} เมื่อพิจารณาลักษณะร่วมที่สำคัญของอุปมาอุปไมยข้อนี้คือการเรียงเป็นแนวเป็นแถวอย่างเป็นระเบียบที่ทำให้มองแล้วดูแล้วสวยงามทั้งดอกบัวเขี้ยวและขนตาต่างก็มีลักษณะเรียงเป็นแถวเหมือนกัน อีกประการหนึ่ง ดอกบัวเขี้ยวนี้ท่านเจาะจงที่จะเปรียบกับความวาววับของนัยน์ตาที่มีทั้งตาขาวและตาดำ ซึ่งในดวงตานั้นมีความแวววาวสวยงามอยู่ในตัวอันเปรียบได้กับลักษณะดอกบัวเขี้ยวที่ดั่งแสงพระอาทิตย์แล้วก็จะแลดูเป็นเงางามอันเกิดจากหยาดน้ำที่ติดอยู่ตามช่องกลีบของดอกบัวเขี้ยวเหมือนกัน

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

คำอุปมาที่ใช้ในที่นี้เป็นคำว่า สหุณิก แปลว่า ความเสมอกัน, เหมือนกัน, เท่ากัน จัดอยู่ในศัพท์ที่ใช้กล่าวถึงการเปรียบเทียบ ๑๐ ศัพท์ดังกล่าวไว้แล้วในการอธิบายศัพท์ว่า สหิต อุปมาในข้อนี้ตามหลักสัมพันธ์เรียกว่า อุปมาวิเสสนะ การเรียงศัพท์ในอุปมาข้อนี้มีข้อที่น่าสังเกตคือ มิได้เรียงไว้หน้าศัพท์ที่ต้องการขยาย แต่เรียงไว้หลังสุดเพื่อแสดงให้เห็นเข้าใจว่า การเรียงในลักษณะนี้เป็นการเปรียบเทียบทั้งประโยค มีรูปแบบคล้ายกับอุปมาวิคติกัตตาดังกล่าวแล้ว

ส่วนตัวอย่างของคำว่า อุปม มีดังนี้

อุปมาโตติ เอตุตฺ หิ คิลานสาธูปโม รูปุปาทานกฺขนุโร คิลานุปมสฺส วิญฺญาณุปาทานกฺขนุสฺส วตฺตทวารารมฺมณฺวเสน นิวาสนกฺขานโต ฯ เกลณฺณุปโม เวทนุปาทานกฺขนุโร อาพาธกตฺตา ฯ เกลณฺณ-สมฺภูจฺานุปโม สญฺญุปาทานกฺขนุโร กามสญฺญาทิวเสน รากาทิสญฺญุตฺตเวทนาสมฺภวา ฯ อสฺปฺปายเสวนุปโม สงฺขารุปาทานกฺขนุโร เวทนาเกลณฺณสฺส นิตานตฺตา ฯ เวทนํ เวทนตฺตาย อภิสงฺขโรนุตีติ หิ วุตฺตํ ฯ ตถา อกฺุสฺสสฺส กมฺมสฺส กตฺตฺตา อุปฺจิตฺตฺตา วิปากํ กายวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ โหติ ทฺกฺขสฺสทฺคณฺนุติ ฯ คิลานุปโม วิญฺญาณุปาทานกฺขนุโร เวทนาเกลณฺณเณน อปริมฺตฺตฺตา ฯ อปฺิจ จารกการณฺนปรารกการณฺนการกปรารกิปฺมา เอเต ภาชนโภชนพฺยุชฺชนปริเวสกฺกฺขณฺนุปฺมา จาติ ฯ เอวํ อุปฺมาโต วินิจฺฉยนโย วิญฺญาตพฺุไฟ^{๔๖} แปลว่า ก็แล

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน อภิธาน ๖๘๘/๘๒๖

^{๔๖} วิสุทฺธิ ๓/๕๗

วินิจฉัยในข้อว่า โดยอุปมา นี้ บัณฑิตพึงทราบ (ดังนี้)ว่า รูปอุปาทานชั้นเปรียบเทียบเหมือนโรงพยาบาล เพราะเป็นที่อาศัยอยู่แห่งวิญญาณอุปาทานชั้นอันเปรียบเหมือนคนไข้ โดยเป็นวัตถุ เป็นทวารและเป็นอารมณ์ (แห่งวิญญาณนั้น) เวทนาอุปาทานชั้นเปรียบเทียบเหมือนความไข้ เพราะเป็นธรรมชาติอาพาธ สัตถุญญาอุปาทานชั้นเปรียบเทียบเหมือนสมุฏฐานแห่งความไข้ เพราะเป็นแดนเกิดแห่งเวทนาที่ประกอบด้วยกิเลสมีรากะเป็นต้น โดยเป็นสัตถุญา (อกุศล) มีกามสัตถุญาเป็นต้น สังขารอุปาทานชั้นเปรียบเทียบเหมือนการเสพของแสง เพราะเป็นเหตุแห่งความไข้คือเวทนา สมด้วยพระบาลีว่า “ สังขารทั้งหลายย่อมปรุงแต่งเวทนา เพื่อความเป็นเวทนา (ตามเดิม) ” นัยเดียวกันนั้น วิญญาณอุปาทานชั้นเปรียบเทียบเหมือนคนไข้ เพราะไม่พ้นจากความไข้คือเวทนา โดยพระบาลีว่า “ เพราะอกุศลกรรมอันบุคคลทำไว้ สังสมไว้ กายวิญญาณที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้นเป็นวิญญาณที่ร่วม(ปน)ไปกับทุกข์ ” อีกนัยหนึ่ง อุปาทานชั้นทั้งหลายนั้นเปรียบเหมือนคุกและการลงโทษ โทษ เจ้าหน้า ที่ผู้ลงโทษ นักโทษ และเหมือนภานชะ โภชนะ(ข้าว) กับข้าว พ้อคร้วและผู้กิน นัยสำหรับวินิจฉัยโดยอุปมา บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาจะนี้

วิเคราะห์เนื้อหา

ตัวอย่างอุปมาข้อนี้เปรียบด้วยคำว่า **อุปม** เป็นลักษณะการเปรียบเทียบซึ่งได้กล่าวไว้แล้วข้างต้นมีวิธีการใช้ที่เหมือนกัน แตกต่างกับอุปมาที่กล่าวไว้แล้วข้างต้นตรงที่เปรียบด้วยเรื่องเป็นกลุ่มความ มีข้อที่ควรสังเกต ดังนี้

- กลุ่มความที่กล่าวมักเป็นเรื่องราวที่เป็นภาพชีวิตมีเนื้อหาเกี่ยวเนื่องกัน ในที่นี้ท่านต้องการเปรียบชั้น ๕ ประกอบด้วยรูปอุปาทานชั้น กับ โรงพยาบาล , คุก, ภานชะ
 เวทนาอุปาทานชั้น กับ ความไข้ , การลงโทษ, กับข้าว
 สัตถุญญาอุปาทานชั้น กับ สมุฏฐานแห่งไข้,โทษ, พ้อคร้ว
 สังขารอุปาทานชั้น กับ การเสพของแสง, เจ้าหน้าที่ผู้ลงโทษ, ผู้กิน
 วิญญาณอุปาทานชั้น กับ คนไข้, นักโทษ, โภชนะ

อุปมาที่ยกมาประกอบอธิบายในที่นี้ยกมา ๓ เรื่องด้วยกันเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของคนในสังคม เรื่องโรงพยาบาลก็เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตของคนทุกคนเพราะล้วนต้องเจ็บป่วยกันทั้งสิ้น เรื่องคุกก็เกี่ยวเนื่องกับคนในสังคมในส่วนเป็นสถานที่กักขังคนผู้กระทำความผิดอย่างร้ายแรง ส่วนเรื่องสุดท้ายเป็นเรื่องของภานชะใส่อาหารที่ทุกคนต้องบริโภคอยู่แล้ว ฉะนั้น ทั้ง ๓ เรื่องนี้ล้วนแต่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคนในสังคม เป็นเรื่องที่น่าสนใจได้ง่าย ไม่ใช่เรื่องที่สลับซับซ้อน

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

อุปม ศัพท์กับบทที่ถูกขยายจะมีลึงค์ วจนะและวิภคิตที่ตรงกันในที่นี้มีแสดงไว้ ๓ รูป คือ

๑.ที่เป็นรูปปฐมวิภคติ เอกวณะ ปุ่ลึงค์ว่า คิลานสาธุปโม รูปุปาทานกฺขนุโ มีรูปตรงกันกับ บทที่ขยายซึ่งมาจากการประกอบกันระหว่าง อ การันต์กับ ส วิภคติ จึงได้รูปเป็น โอ

๒.ที่เป็นรูปฉฐวิภคติ เอกวณะ ปุ่ลึงค์ว่า คิลานุปมสุส วิภคตูปาทานกฺขนุสสุส ก็มีรูปที่ตรงกันทั้งบทขยายและบทที่ถูกขยาย ทั้งสองศัพท์เป็นเป็นฉฐวิภคติมาจากการประกอบรูปของ อ การันต์ กับ ส วิภคติได้รูปเป็น สสุ

๓.ที่เป็นรูปปฐมวิภคติ พหุวณะ ปุ่ลึงค์ว่า จารกการณอปราธการณการกอปราธิกุปมา เอเต ภาชนโกชนพฺยลฺลขณปริเวสทกฺกฺขณกฺปมา จ คำนี้ประกอบรูปมาจาก อ การันต์กับ โย ปฐมวิภคติ พหุวณะ ปุ่ลึงค์ได้รูปเป็น อา บทที่ถูกขยายคือ เอเต เป็นคำที่ท่านย่อเรื่องชั้น ๕ ไว้ในคำนี้แล้วก็เปรียบด้วยข้ออุปมาที่เลียนแบบลักษณะกับที่กล่าวมาข้างต้น^{๔๑}

อุปมาลักษณะนี้นิยมเรียงบทอุปมาไว้หน้าศัพท์ที่ต้องการเปรียบ ตัวอย่างนี้เรียงอุปมาไว้หน้าเป็นส่วนมาก มีเพียงอุปมากลุ่มสุดท้ายซึ่งเป็นพหุพจน์ที่เรียงอุปมาไว้หลัง เนื่องจากเปรียบเทียบแบบอุปมาข้างหน้า คำอุปมาที่เรียงไว้ข้างหลังจะมี จ ศัพท์มาทำหน้าที่ควบบทด้วย เพื่อแสดงให้เห็นว่า คำที่อยู่ข้างหน้ากับคำที่อยู่ข้างหลังมีฐานะเท่าเทียมกัน เหมือนกับคำที่ตนขยายทุกประการ

ข.อุปมาในสมาสรูปที่ไม่มีค่านามบอกอุปมา

อุปมาลักษณะนี้เป็นสมาสรูป ไม่มีค่านามบอกว่า คำนั้นเป็นอุปมาให้เห็นชัดเจน มีแต่เพียงคำคุณศัพท์ทำหน้าที่เป็นวิเศษณะประกอบไว้หลังศัพท์นามนาม จะสังเกตได้ว่าเป็นอุปมาก็ด้วยเนื้อหาที่มีลักษณะในทางเปรียบเทียบ ซึ่งมี ๒ กลุ่มด้วยกัน คือ

๑.กลุ่มที่รู้ว่าเป็นอุปมาด้วยรูปวิเคราะห์ คือ คำลักษณะนี้หากจะให้มีความหมายที่บ่งบอกว่าเป็นอุปมาต้องประกอบเป็นรูปวิเคราะห์ ซึ่งในสมาสทั้ง ๖ หมวดมีเพียงกลุ่มเดียวเท่านั้นที่มีรูปแบบเกี่ยวข้องกับ การเปรียบเทียบคือฉฐวิภคตูปมาพหุพหิ มีการใช้ อิว ศัพท์ประกอบในรูปวิเคราะห์ มีคำแปลประจำหมวดว่า “เพียงดั่งว่า”

๒.กลุ่มที่ละคำอุปมาในลักษณะวัชฌโลป แปลว่า ลบริูปกลางศัพท์ คือ ละศัพท์ที่มีความหมายอันสามารถเดาได้ไว้ในฐานที่เข้าใจ เหมือนละความหมายของประโยคที่เลียนแบบกันไม่ต้องเติมทุกถ้อยคำไว้ในฐานที่เข้าใจ ตามหลักไวยากรณ์มีการประกอบรูปเป็นกัมมชารยสมาส ขยายความของบทตั้งแปลเป็นวิเศษณะและศัพท์ที่ละไว้จะเป็นศัพท์นามนามที่แปลเติมเข้าไปกลางศัพท์สมาส ไม่ใช่ศัพท์นิบาตจำพวก วีย หรือ อิว

^{๔๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. บาลีไวยากรณ์ อักษรวิธิ ภาคที่ ๒ นามและอภัยยศัพท์ (หลักสูตรเปรียญธรรมตรี). พิมพ์ครั้งที่ ๔๓. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓) หน้า ๓๕.

ศัพท์ที่มีลักษณะในทางเปรียบเทียบซึ่งไม่ต้องมีคำบ่งบอกว่าเป็นอุปมา โดยส่วนใหญ่ตรงตามประเภททั้ง ๒ ประการดังกล่าวข้างต้น แต่ก็มีบางตัวอย่างที่ไม่เป็นตามกฎเกณฑ์ ดังตัวอย่างที่มาในวิสุทธิมรรค ภาคที่ ๑ ว่า

สุดตุนตึกา ปน กากนิวารณนิยเมน จิตตสุสาติ วทนต์^{๔๔} แปลว่า แต่อาจารย์ผู้กล่าวอธิบายพระสูตรกล่าวไว้ว่า (ภายในที่ที่ก่อนดิน) ที่ซัดไปโดยทำนองไล่กา (ตกลง ชื่อว่า เลขทูปาต)

วิเคราะห์เนื้อหา

อุปมาข้อนี้เป็นข้อที่ท่านยกมติของพระฎีกาจารย์ซึ่งอธิบายความหมายของศัพท์ไว้ขัดแย้งกันมากกล่าวโดยอุปมาที่ยกมาเป็นตัวอย่างเป็นมติของอาจารย์ผู้อธิบายพระสูตรกล่าวไว้ว่า ที่ที่ก่อนดินถูกซัดไปอย่าง (ไล่นก) ไต่กาดตกลง จัดเป็นเลขทูปาต แต่พระวินัยธรจะให้มติไว้ว่า ที่ที่ก่อนดินถูกซัดไปอย่างคนหนุ่มๆ ต้องการอวดกำลังของตนเหยียดแขนออกแล้วขว้างดินไปสุดแรงเกิดตกลง จัดเป็นเลขทูปาต เป็นการแสดงทัศนคติตรงข้ามกันเลย อาจารย์ท่านหนึ่งบอกว่า ขว้างไปสุดแรงเกิด แต่อีกท่านหนึ่งบอกว่า ขว้างไปเบาๆ จึงเรียกว่า เป็นเขตแดนระหว่างป่ากับบ้าน นับว่าท่านพระพุทธโฆสะได้นำเอามติของพระอรธกถาจารย์มากล่าวเปรียบเทียบไว้เพื่ออธิบายมติให้เป็นทางเลือกในการตัดสินความถูกต้องของเรื่องที่อธิบาย

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

อุปมาข้อนี้เปรียบค่อนข้างต่างจากที่อื่นคือ มีความหมายในทางเปรียบเทียบ ไม่ได้ใช้ในรูปแบบที่เป็นวิเสสนะ แต่ใช้ตติยวิภคิตี เพราะอุปมาที่เป็นสมาสรูปโดยมากจะประกอบรูปเป็นคุณศัพท์ แม้ไม่มีคำแสดงอุปมาก็รู้ได้ด้วยความที่ถือว่าเป็นการเปรียบเทียบ การเปรียบด้วยตติยวิภคิตีซึ่งแปลโดยอายตนิบาตว่า โดย, ตาม นั้น หน้าที่ของตติยวิภคิตีมีอธิบายไว้ในหลักไวยากรณ์ว่า “ บทนามนามที่ประกอบด้วยตติยวิภคิตี ใช้ในอรรถ ๖ อย่าง เข้ากับกิริยาบ้าง เข้ากับนามบ้าง เข้ากับอพยยศัพท์บ้างใช้เป็นทางเครื่องแปลก แปลว่า โดย, ตาม เรียกว่า ตติยวิเสสนะ อุ. ทกฺขิณฺณ ปสฺสฺสน สีสฺเสษฺยํ กปฺเปติ, มม วจนฺน เหว วเทหิ แปลว่า ย่อมสำเร็จ สีสฺเสษฺยะโดยข้างเบื้องขวา, ท่านจงกล่าวอย่างนี้ตามคำของข้าพเจ้า ”^{๔๕}ในที่นี้คำว่า นียเมน ถูกใช้เป็น เครื่องแปลก คือ ใช้เป็นเครื่องมือของกริยาว่า จิตตสุสา แต่เมื่อแปลโดยความเข้าใจได้ว่า ซัดก่อนดินไปอย่างคนไล่กา คำว่า อย่าง นั้นก็คือ นียเมน นั่นเอง คำนี้คัมภีร์อภิธานวรรณานอธิบายไว้ว่า “ คือวัตร, ข้อปฏิบัติ มีวิเคราะห์ว่า กาลาทิวเสน นียมิตพฺโพติ นียโม วัตรที่ควรกำหนดด้วยเวลาเป็นต้น ชื่อว่า นียมะ และมีอธิบายไว้อีกว่า

^{๔๔} วิสุทธิ ๑/๘๘

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. บาลีไวยากรณ์ วากยสัมพันธ์ ภาคที่ ๓ ตอนต้น. พิมพ์ครั้งที่ ๒๖. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒) หน้า ๒๑๘.

นิยม ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่างคือ นิฉยะ การตัดสินใจ, วัตถุประสงค์ที่ถูกตั้ง”^{๕๐} ฉะนั้น ความหมายที่ใช้ในบทอุปมานี้ควรจะเป็นความหมายว่า ข้อปฏิบัติ คือ ใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติ โดยการขวางดินไปก็ควรถือปฏิบัติอย่างคนไถ่กา

ส่วนวิสุทธิมรรค ภาค ๒-๓ ส่วนประกอบรูปประโยคด้วยศัพท์ที่ไม่มีเนื้อหาในทางเปรียบเทียบโดยตรง จะรู้ว่าเป็นอุปมาได้ก็ด้วยแปลเป็นบทวิเคราะห์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

อุทรินฺนติ อุทเร ภวํ อสติปิตขายิตสยิตํ ฯ ตํ วนฺณโต อชฺโณหฺนฺนาหารวนฺณํ ฯ สณฺณจฺจโนปฺริสฺสวเน สติลพนฺรตณฺฑลสณฺณจฺจโน...^{๕๑} แปลว่า สิ่งทีกินดื่มก็วิ่งเข้าไปซึ่งมีอยู่ในท้องชื่อว่า อาหารใหม่ อาหารใหม่นั้นว่าโดยสี มีสีเหมือนกับอาหารที่กลืนเข้าไป ว่าโดยสณฺณจฺจโนมีสณฺณจฺจโนดังเมล็ดข้าวที่บรรจุไว้หลวมๆ ในฝ้ากรอง

วิเคราะห์เนื้อหา

อุปมาทั้งสองบทนี้ล้วนแต่เป็นอุปมาที่อยู่ใกล้ตัวทั้งสิ้น ตัวอย่างแรกกล่าวถึงอาหารที่กลืนเข้าไปในท้องใหม่ๆ ท่านอธิบายว่า อาหารใหม่ที่อยู่ในกะเพาะก็เหมือนกับอาหารที่เรากลืนเข้าไป ทั้งสีสัมผัสและสภาพมิได้ต่างกันเลยเพียงแต่รวมปน ๆ กันอยู่ อาหารก่อนจะกินมีสีสัมผัสอย่างไร เมื่อเข้าไปอยู่ในกะเพาะอาหารเป็นอาหารใหม่ที่ขยี้ไม่ย่อยก็มีสีสัมผัสอย่างนั้น ตัวอย่างที่สองกล่าวถึงรูปพรรณสณฺณจฺจโนของอาหารใหม่ว่าเหมือนอะไร ได้กล่าวถึงอาหารที่อยู่รวมๆ กัน โดยการยกเมล็ดข้าวสารที่บรรจุไว้อย่างหลวมๆ ในฝ้ากรอง มีลักษณะเป็นชั้นเล็กๆ เป็นลักษณะร่วม ตัวอย่างทั้งสองประการดังกล่าวทำให้เห็นว่า อุปมากลุ่มที่เป็นอวัยวะ ๓๒ ประการมักนำเอาเรื่องราวที่อยู่ใกล้ตัวมาเปรียบทั้งวัตถุเครื่องใช้ พืช/ต้นไม้ ธรรมชาติ หรือแม้แต่สัตว์ต่างๆ ทั้งสัตว์ป่าและสัตว์เลี้ยงมาเป็นอุปมาเพราะเป็นเรื่องที่สื่อให้เข้าใจได้ง่ายโดยไม่ต้องเสียเวลาในการอธิบายเพิ่มเติมอีก เพียงแต่นึกถึงสภาพของสิ่งที่ใช้เปรียบแล้วก็จะมองเห็นสภาพของสิ่งที่ถูกเปรียบได้ชัดเจนทันที

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

อุปมาบทนี้นำเอาคำว่า อุทรินฺนติ ที่แปลว่า อาหารใหม่ จัดอยู่ในอาการ ๓๒ ประการมาแสดง อธิบายอวัยวะทั้งหมดตามสี สณฺณจฺจโน ทิศ โอกาส ปริจเฉท ว่าเป็นอย่างไร บางศัพท์จะมีการเปรียบเทียบไว้ เพียงแต่รูปแบบในการเปรียบอุปมากลุ่มนี้มีลักษณะเหมือนกันหมด คืออยู่ในสมาสรูป ศัพท์อุปมาที่เป็นสมาสรูปในข้อนี้ใช้ ๒ ลักษณะ คือ ใช้รูปว่า วนฺณ กับคำว่า สณฺณจฺจโน ซึ่งล้วนแต่มีรูปวิเคราะห์ด้วยพหูพพิทสมาสทั้งสิ้น

^{๕๐} อภิธาน ๔๓๐/๕๓๖, ๑๐๗๘/๑๐๒๖

^{๕๑} วิสุทธิ ๒/๔๑

ดังตัวอย่างศัพท์แรกว่า **อชฺโหมทฺถาหารวณฺณ** หากแปลให้ตรงกับบทวิเคราะห์ก็ต้องแปลว่า มีสี่เพียงดั่งว่าสี่แห่งอาหารที่กลืนไปแล้ว มีวิเคราะห์ดังนี้

อชฺโหมทฺถาหาร

อชฺโหมทฺถาหาร

อชฺโหมทฺถาหารสฺส วณฺณ อิว วณฺณ ยสฺส ตํ

อชฺโหมทฺถาหารวณฺณ (อุทฺธิย)

วิเคราะห์แรกเป็นวิเสสนบุพพบท กัมมธารยสมาส ส่วนวิเคราะห์ที่สองเป็นจัญญูอุปมาพหุพพิทสมาส ส่วนอุปมาอีกคำหนึ่งว่า **ปริสฺสวเน สิตฺติพนฺธตณฺฑุลสณฺฐาน** ก็มีลักษณะทางไวยากรณ์เหมือนกับตัวอย่างข้างต้นทุกประการ มีวิเคราะห์ดังนี้

ปริสฺสวเน สิตฺติ พนฺธํ ตณฺฑุลํ

ปริสฺสวเน สิตฺติพนฺธตณฺฑุลํ

ปริสฺสวเน สิตฺติพนฺธตณฺฑุลสฺส สณฺฐานํ อิว สณฺฐานํ ยสฺส ตํ

ปริสฺสวเน สิตฺติพนฺธตณฺฑุลสณฺฐานํ

การใช้สมาสรูปด้วยคำว่า **วณฺณ** กับคำว่า **สณฺฐาน** นั้นใช้มากในอุปมาส่วนที่กล่าวถึงอาการ ๓๒ ประการนี้ ในที่อื่นมีใช้น้อยดังตัวอย่างที่กล่าวถึงลินีสถฐานดังปลายกลีบอุบล^{๕๒} ก็ใช้คำว่า **สณฺฐาน** เหมือนกัน และคำนี้ก็มีได้เป็นคำประเภทหมวดหมู่

ส่วนตัวอย่างต่อไปนี้เป็นตัวอย่างของอุปมาในสมาสรูปที่เป็นลักษณะมัชฌะโลป คือ แปลเติมเนื้อหาที่มีลักษณะเปรียบเทียบเข้ามากลางศัพท์ มาจากวิสุทธิมรรค ภาคที่ ๓ ปญญาภูมินิเทศว่า

วุดฺตมฺปิ เจตํ ภควตา คมภีโร จายํ อานนฺท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมภีรวภาโส จ เอตฺสฺส จานนฺท
 รมฺมสฺส อณฺณามา อนนฺโทธา เอวมยํ ปชา ตนฺตาทุลกชาตา คุณฺนิคณฺจิกชาตา มฺนุชฺสปพฺพชฺชวตา อปายํ
 ทุคฺคตี วินิปาตํ สํสารํ นาติวตฺตตี^{๕๓} แปลว่า จริงอยู่ ข้อนี้แม้พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า คุณก่อนอานนท ก็
 ปฏิจฺจสมุปฺปาทนี่เป็นธรรมลิกซึ่งด้วย เค้าที่ปรากฏออกมาถึงด้วย คุณก่อนอานนท ก็เพราะไม่เข้าใจ ไม่รู้จริง
 ซึ่งธรรมนั้น หมุ่สัตว์นี้จึงเกิดเป็นผู้ (ยุ่งเหยิง) คุณด้วยยุ่ง เกิดเป็นผู้ (ซบซ้อน) คุณจริงนุกุณิ เกิดเป็นผู้ (สับสน)
 คุณหมุ่มางกระต่ายและหญาปล้อง ไม่ล่วงพ้นอบาย ทุคฺคตี วินิปาต สงสารไปได้ ดังนี้

^{๕๒} วิสุทธิ ๓/๑๔

^{๕๓} วิสุทธิ ๓/๒๐๕, ตี. นิทาน. ๑๖/๒๒๕/๑๑๑

วิเคราะห์เนื้อหา

ในทางความหมายเป็นบทอุปมาที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ขยายสภาวะของหมู่สัตว์ผู้ไม่รู้แจ้งในปฏิจ
สมุปปาต^{๔๔} ว่า ยังมีความยุ่งเหยิง ซับซ้อน สับสนอยู่ เนื้อหาส่วนนี้ในฎีกาปรมัตถมัชชุตสาได้อธิบายไว้ว่า
“ ความยุ่งของด้ายทั้งหลาย ชื่อว่า ด้ายยุ่ง, หมู่สัตว์เกิดแล้วคูด้ายยุ่ง ชื่อว่า ตนตากลกษาดา เกิดเป็นเหมือนด้าย
ยุ่ง, อธิบายว่า ยุ่งเหยิงยิ่งนักด้วยกิเลส กรรมและวิบาก. รังของนางนกที่ชื่อว่า กุลี ชื่อว่า กุลิกะ
(รังนกกุลี). สัตว์ทั้งหลายเกิดแล้วคูดังรังนกกุลินั้น ชื่อว่า กุลิกุณทิกษาดา. สัตว์ทั้งหลายเป็นแล้ว เกิดแล้ว
เหมือนหญ้ามุงกระต่ายและเหมือนหญ้าปล้อง ชื่อว่า มุชชปพพชกุตตา เป็นเหมือนหญ้ามุงกระต่ายและหญ้า
ปล้อง. ได้ยินว่า หญ้าทั้ง ๒ ชนิดนั้น งอกงาม เป็นของยุ่งคือยุ่งนั้น ”^{๔๕} สิ่งที่ทำให้หมู่สัตว์ยุ่งเหยิงตามความ
หมายของฎีกาก็คือกิเลส กรรม และวิบากซึ่งลักษณะความยุ่งเหยิงที่ทรงเปรียบเทียบไว้นั้นมี ๓ ประเภทคือ

ตนตากลกษาดา	ยุ่งเหมือนด้ายพันกัน
กุลิกุณทิกษาดา	ยุ่งเหมือนรังนกกุลี
มุชชปพพชกุตตา	ยุ่งเหมือนหญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้อง

อุปมาข้อนี้ท่านพระพุทธโฆสะเองก็อ้างอิงพระพุทธพจน์ที่ทรงอธิบายสภาพของความยุ่งเหยิงเปรียบเทียบไว้
ด้วยอุปมาทั้ง ๓ ดังกล่าว ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพืชและลักษณะของสัตว์อันเป็นลักษณะที่ปรากฏชัดเจน เข้าใจ
ได้ทันที

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

อุปมาข้อนี้เป็นพระพุทธพจน์มาจากทีฆนิกาย มหาวรรค มีข้อแตกต่างที่สังเกตได้ว่า แตกต่างจากการ
อ้างอิงทั่วไป คือ ใช้สำนวนที่บ่งถึงพระพุทธพจน์ เช่น วุคตมปิ เจตํ ภควตา, ปาลี, วจนโต เป็นต้น สำนวน
อ้างอิงเหล่านี้แม้ในคัมภีร์อื่นๆ ก็ใช้ในลักษณะเดียวกัน ในทางไวยากรณ์ศัพท์ทั้ง ๓ นี้ทำหน้าที่เป็นวิเสสนะ
ขยายความหมายของคำว่า ปชา เป็นศัพท์สมาสที่เกิดจากการประกอบกันหลายศัพท์ มีลักษณะการเปรียบ
เทียบอยู่ภายใน หากมองตามรูปศัพท์ไม่เทียบเคียงด้วยหลักไวยากรณ์ก็จะไม่รู้ว่ามีกรเปรียบเทียบภายใน
ดังนั้น ต้องทำความเข้าใจด้วยหลักไวยากรณ์ ดังนี้

ตนตากลกษาดา เป็นรูปศัพท์ที่ประกอบมาจากสมาส ๒ อย่างคือ จตุตถิตตปุริสสมาสกับ
วิเสสโนปมบท กัมมธารยสมาส วิเคราะห์ดังนี้

^{๔๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. (กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓) หน้า ๑๔๓ อธิบายไว้ว่า “สภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น, การที่สิ่งทั้งหลายอาศัย
กันจึงเกิดขึ้น, การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา มีองค์คือ หัวข้อ ๑๒ ดังนี้ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป
สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามณะโสกะปริเทวะทุกข์ โทมนัส อุปายาส ”

^{๔๕} ปรมตถ ๓/๒๐๕/๓๕๖

อากุลกั ชาตํ ยสุสา สา	อากุลกชาตา
ตนตํ อิว อากุลกชาตา	ตนตาทกุลกชาตา (ปชา) ^{๕๖}

คุณิณณจิกชาตาก็มาจากสมาส ๒ อย่างคือ ฉัญฐิตุปปฐิตสมาสกับ วิเสสโนปมบท วิเคราะห์ดังนี้

คุณิโน คณจิกา	คุณิณณจิกา
คุณิณณจิกา วีย (อากุลิก)ชาตา	คุณิณณจิกชาตา ^{๕๗}

ศัพท์นี้แปลเหมือนกับศัพท์ข้างต้น ตามรูปศัพท์จะ ไม่มีคำว่า ยุงเหยิงอยู่ แต่เวลาแปลต้องเติม
 เนื้อความให้บริบูรณ์

มฺลชปพฺพชฎา เป็นสมาส ๒ อย่างที่ประกอบกันขึ้นคือ อสมาหารวันทวสมาสกับ
 วิเสสโนปมบท วิเคราะห์ว่า

มฺลชฯ จ ปพฺพชฯ จ	มฺลชปพฺพชฯ
มฺลชปพฺพชฯ อิว (อากุลิก)ชฎา	มฺลชปพฺพชชฎา

ศัพท์ว่า ชาตา กับ ชฎา เป็นศัพท์พิเศษที่ใช้สำหรับประกอบหลังศัพท์นามนาม หรือคุณนาม
 แล้วทำให้ศัพท์นั้นๆ เป็นคุณศัพท์ ในการแปลก็ไม่ต้องแปลออกตามรูปศัพท์ เช่น มนุสฺสชฎโต แปลว่า
 เป็นมนุษย์ เป็นต้น

ลักษณะดังกล่าวนี้ไม่นิยมใช้เปรียบเทียบ ท่านพระพุทธโฆสะเองก็ไม่นิยมประกอบอุปมา
 ในลักษณะนี้ ตัวอย่างที่ยกมาประกอบนี้ก็เป็นอุปมาจากพระพุทธพจน์ที่ทรงแสดงไว้ในสังยุตตนิกาย นิทาน
 วรรค ท่านนำมาอ้างอิงเปรียบเทียบกับหมู่มืดที่ไม่รู้ปฏิบัติสมุบาท จึงเป็นผู้ยุงเหยิงไม่พ้นไปจากอบาย
 ทุกคติ วินิบาต สังสารวัฏได้ ลักษณะการเปรียบเทียบในข้อนี้เหมือนกับสมาสรูปศัพท์อื่นๆ ที่นิยมวางศัพท์ดัง
 กล่าวนี้ไว้หลังศัพท์ที่ตนเปรียบเทียบ

^{๕๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. บาลีไวยากรณ์ วจิวิภาค ภาคที่ ๒ สมาสและดัตถิต (หลักสูตรปริยัตถธรรมตรี). พิมพ์ครั้งที่ ๓๔. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒) หน้า ๑๐๕, ๑๒๐.

ทรงอธิบายลักษณะการวิเคราะห์สมาสข้อแรกไว้ว่า “ อีกอย่างหนึ่ง บทวิเสสสนะอยู่หลัง อย่างนี้บ้าง
 หตุตา ฉินฺนา ยสุส โส หตุจฺจณฺโณ ” และทรงอธิบายการวิเคราะห์สมาสข้อสองไว้ว่า “ วิเสสโนปมบท มีบทวิเสสสนะเป็น
 อุปมา จัดเป็น ๒ ตามวิเสสสนะอยู่หน้าและอยู่หลัง สมาสที่มีอุปมาอยู่หน้า เรียก “ อุปมาปพฺพโท ” มี อ. อย่างนี้
 สงฺขํ อิว ปณฺฑรํ สงฺขปณฺฑรํ (ซีร์ น้านม) ชาวเพียงดั่งสังข์...”

^{๕๗} ประมุด ๓/๒๐๕/๓๕๖ อธิบายไว้ในเชิงอรรถว่า ในมหานิทานสูตรปรากฏคำว่าคุณิณณจิก..บ้าง กุลาคณจิก..
 บ้าง พร้อมทั้งอธิบายความหมายประกอบและสรุปท้ายด้วยมติว่า ท่านชอบคำว่า กุลาคณจิก..

จากการศึกษาการใช้อุปมาในลักษณะเป็นสมาสรูปนั้น นิยมประกอบเป็นบทคุณนาม^{๕๔} และใช้เปรียบกับเนื้อเรื่องที่เป็นกลุ่ม เช่น กลุ่มอาการ ๓๒ ประการเป็นต้น จากการศึกษาลักษณะ ๒ ประการคือสมาสรูปที่มีค่านามบอกอุปมากับสมาสรูปที่ไม่มีค่านามบอกอุปมา พบว่า กลุ่มหลังถูกใช้มากกว่าและเหตุผลที่สำคัญในการประกอบศัพท์เป็นสมาสรูปพบว่า ศัพท์ต่างๆ ที่ถูกนำมาเปรียบเทียบมีลิงค์ (เพศ) ที่หลากหลายไม่ตรงกัน หากประกอบเป็นปฐมวิภัติจะมีความยุ่งยากมากขึ้นในการตรวจสอบความถูกต้องของศัพท์ แต่ถ้าประกอบในสมาสรูปแล้วก็จะมีศัพท์คุณนามที่สามารถประกอบเป็นเพศเดียวกันกับบทที่ถูกขยายได้ทันที ไม่ต้องกังวลเกี่ยวกับลิงค์ของศัพท์ เพราะเรื่องลิงค์นั้นในกระบวนการแต่งภาษาบาลีถือว่ามีความสำคัญมาก หากไม่ใส่ใจจะทำให้เกิดความผิดพลาดได้

๔.๒.๒ วิเคราะห์อุปมาลักษณะ ย-ต

กลุ่มอุปมาเหล่านี้มีการใช้คำแสดงอุปมา-อุปไมยรับกันอย่างชัดเจน ด้วยคำว่า ยตา-เอว, ยตา-ตตา, เสยยตา-เอว, ยตา-เอว สมุทมิท ทฎฐพุท, ยตา-ตตุปม- เป็นต้น เป็นการประกอบประโยคด้วยรูป ย-ต ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้จะใช้คำแสดงอุปมาด้วยรูปนิบาตดังกล่าวนี้ ไม่ปรากฏว่าใช้คำแสดงอุปมาเป็น ย-ต ด้วยวิภัติอื่น มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ก.อุปมาอุปไมยที่เปรียบด้วยการใช้นิบาตว่า ยตา-เอว

การเปรียบในลักษณะประโยค ย-ต นั้น นิบาตบอกอุปมาที่ถูกใช้มากที่สุด คือ ยตา-เอว จากการศึกษาพบว่า วิสุทธิมรรค ภาคที่ ๑ ใช้ ๓๔ ครั้ง ภาคที่ ๒ ใช้ ๘๖ ครั้ง ภาคที่ ๓ ใช้ ๖๓ ครั้ง ดังตัวอย่างในวิสุทธิมรรค ภาคที่ ๑ อสุภกรรมฐานนิเทศว่า

ยตา ปน ทุคฺคโต ปฺริโส มหคฺฆมณฺิริตฺนํ ลภิตฺวา ทูลลภํ วัต เม ลทฺฐนฺติ ตสฺมิรตฺนสฺสณฺเฑี หุตฺวา คารวํ ชนตฺวา วิปฺสเนน เปเมน สมฺปิยาเยมาโน ตํ รกฺเขยฺย เอวเมว ทูลลภํ เม อิทํ กมฺมฏฺฐานํ ลทฺธํ ทุคฺคตสฺส มหคฺฆมณฺิริตฺนสฺสทิสฺ^{๕๕}

แปลว่า เหมือนอย่างคนตกยากได้แก้วมณีมีค่ามากแล้ว ดีใจว่าตัวได้ของหายาก ให้ความสำคัญในแก้วมณีนั้นว่าเป็นรัตนะยังความตระหนักให้เกิดคำด่าด้วยความรักมากยิ่งขึ้น พึงรักษาแก้วมณีนั้น

^{๕๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. บาลีไวยากรณ์ วากยสัมพันธ์ ภาคที่ ๓ ตอนต้น. พิมพ์ครั้งที่ ๒๖. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒) หน้า ๒๒๒ ทรงอธิบายไว้โดยใจความว่า “ บทคุณนามใช้ในอรรถ ๓ อย่าง ดังนี้ ๑.เป็นเครื่องหมายนามให้แปลกจากปกติ เรียกว่า วิเสสนะ

๒.เป็นคุณนามก็ดี เป็นนามนามแต่ใช้คุณนามก็ดี ที่เข้ากับกริยาวามี ว่าเป็น เรียกชื่อว่า วิคคิตตา

๓.บทวิเสสนะที่ประกอบด้วยทุตติวิภัติเข้ากับกริยาวามีทำในพากย์ที่เป็นกัตตุวจาก และประกอบด้วยปฐมวิภัติในพากย์ที่เป็นกรรมวาก เรียกว่า วิคคิตตา”

^{๕๕} วิสุทธิ ๑/๒๔๑

ไว้ ฉันทใด พระโยคาวจรก็ฉันทนั้นเหมือนกันยินดีว่า ได้กรรมฐานข้อนี้อันเป็นกรรมฐานที่ได้ยากเช่นกับแก้วมณีมีค่ามากของคนตถาคต

วิเคราะห์เนื้อหา

อุปมาประโยคนี้เป็นลักษณะอุปมาล้อมความ อุปมาเรื่องเดิมถูกกล่าวหลายครั้ง เป็นการเปรียบเทียบในลักษณะย่ำคิด ย่ำทำ คือกล่าวบ่อยๆ เมื่อบทที่เปรียบถูกกล่าวถึงบ่อยเข้าก็ทำให้ผู้อ่านตระหนักถึงลักษณะร่วมของสิ่งทั้งสองแล้วประมวลความคิดจนเข้าใจธรรมะเหล่านั้นชัดเจนขึ้น รูปแบบประโยคดังกล่าวนี้เป็นลักษณะพิเศษที่ปรากฏในงานของท่านพระพุทธโฆสะ โดยเน้นย้ำเพื่อให้เกิดความเข้าใจ เมื่อย่ำคิดย่ำทำบ่อยๆ แล้วจะทำให้ผลที่ต้องการสำเร็จได้ ตัวอย่างลักษณะนี้ท่านเคยแต่งเป็นเรื่องราวไว้ในอรรถกถาธรรมบทมีใจความว่า “เด็กหนุ่มคนหนึ่งต้องการความรู้มาเรียนหนังสือกับอาจารย์ทิสปาโมกข์ที่เมืองตักกสิลา ดูแลปรนนิบัติอาจารย์อย่างดี เป็นที่รักใคร่ของอาจารย์แต่เด็กหนุ่มนี้เรียนหนังสือไม่เก่ง สอนอะไรไปก็จำไม่ได้ท้ายสุดอาจารย์เกิดความสงสารเลยผูกคาถาบทหนึ่งไว้ให้ท่องเป็นประจำทุกคราวที่ตื่นนอน ทุกคราวที่มีสติ มาวันหนึ่งโจรมาขโมยของในหมู่บ้านใกล้กับที่ที่หนุ่มนั้นนอนอยู่ เมื่อตื่นขึ้นมาก็ท่องคาถาบทนั้นโจรได้ยินแล้วก็พากันหนีแตกกระเจิงไปทั่ว พระราชาประสพเหตุอยู่ด้วยได้เรียกหนุ่มนั้นไปในวังแล้วเด็กหนุ่มก็ได้ท่อมนต์บทนี้ช่วยให้พระราชาไม่ถูกปลงพระชนม์มีความดีความชอบได้รับการสถาปนาเป็นเสนาบดี”^{๖๐} การที่บุรุษหนุ่มได้ประสบความสำเร็จอย่างนี้ก็เพราะคาถาที่เขาจำก่าย่ำท่องนั่นเอง แนวทางในการเรียงประโยคลักษณะนี้ผู้วิจัยเห็นว่า ท่านต้องการจะเน้นย้ำข้ออุปมาบ่อยๆ การทำสิ่งใดบ่อยๆ แล้วย่อมจะประสบความสำเร็จและรักใคร่กับสิ่งนั้นข้อนี้มีพระพุทธพจน์ทรงกล่าวไว้มีเนื้อหาท่านองย่ำคิดย่ำทำบ่อยๆ ว่า

ปุลลณฺเฑ ปุริโส กยิรา กริยาเถนํ ปุณฺปุณฺนิ
 ตมฺหิ ฌนฺทํ กยิราถ สุโข ปุณฺณสฺส อุจฺจโย^{๖๑}
 แปลว่า หากว่า บุรุษพึงทำบุญไซ้รู้ พึงทำบุญนั้นบ่อยๆ พึงทำความ
 พอใจในบุญนั้น (เพราะว่า) การสั่งสมบุญ นำความสุขมาให้

เป็นบทพระพุทธพจน์ที่เป็นเครื่องยืนยันได้อย่างหนึ่งว่า เมื่อทำสิ่งใดบ่อยๆ ย่อมจะมีความรักใคร่ พอใจในสิ่งนั้นและทำให้ประสบผลสำเร็จได้ ซึ่งในที่นี้คือความสุข

^{๖๐} ดูรายละเอียดใน **ธมฺมปทฺถกถา** (ทุดิโย ภาค). สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส ทรงชำระ. พิมพ์ครั้งที่ ๒๖. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓) หน้า ๘๔-๘๗.

^{๖๑} **ธมฺมปทฺถกถา** (ปญฺจโม ภาค). สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส ทรงชำระ. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘) หน้า ๕.

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

ตัวอย่างข้อนี้ ทั้งสองประโยคต่างเป็นเอกัตถ์ประโยค เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า ประโยค ขตา ทำหน้าที่ขยายเนื้อความของประโยค เอว์ ให้เด่นชัดขึ้น แต่สองประโยครวมกันเป็นสังกรประโยค เพราะเกี่ยวเนื่องกันโดยเป็น ย-ต และไม่ต้องใช้นิบาตเชื่อมประโยค มีข้อที่ควรสังเกต ดังนี้

- เนื้อเรื่องของประโยค ข โดยภาพรวมขยายความหมายของประโยค ต ในที่นี้ข้อเปรียบเทียบที่อธิบายเรื่องแก้วมณีว่าเป็นของมีค่ามากที่คนทุกซีกได้มาแล้วเห็นคุณค่า หวงแหวนรักษาอย่างดีเป็นบทขยายเนื้อความการปฏิบัติกรรมฐานให้เป็นอารมณ์แล้วพยายามรักษาอารมณ์นั้นไว้ให้ดีของพระโยคาวจร ทั้งสองประโยคนี้อาจจะไปประโยคใดประโยคหนึ่งก็ไม่ได้ เนื้อความจะไม่ชัดเจน ลักษณะร่วมที่เห็นเด่นชัดในอุปมา-อุปไมยข้อนี้คือ การเห็นคุณค่าของสิ่งที่ได้รับว่ามีความสูงส่ง เลอเลิศ และการตั้งใจรักษาอย่างดี

- ในด้านไวยากรณ์ ข้อนี้มีความพิเศษตรงที่เปรียบด้วยคำว่า ขตา ก่อนแล้วกล่าวสรุปอีกครั้ง ในประโยคอุปไมยด้วยอุปมาที่เป็นสมาสรูป เป็นการย้ำอีกครั้ง พิจารณาแล้วเป็นการเรียงประโยคในลักษณะอุปมา-อุปไมย-อุปมา คือ อุปมาล้อมความซึ่งพบน้อยมากในวิสุทธิมรรคนี้ อีกประการหนึ่งการใช้กิริยาในประโยค ข จะนิยมใช้กิริยาที่เป็นปัจจุบันกาล ในที่นี้เป็นสัตตตมิมิภคติมิคำแปลประจำหมวดว่า “ ควร, พึง ” มีรูปเป็น เอยฺย ตามหลักบาลีไวยากรณ์วิภคตินิมิได้เป็นปัจจุบันกาลโดยตรงแต่สงเคราะห์เข้าในปัจจุบันกาล

- การที่ท่านเรียงประโยค ขตา ไว้หน้าประโยค เอว์ เป็นส่วนมาก ผู้วิจัยเห็นว่า รูปแบบการเรียงศัพท์ในภาษาบาลีนั้นจะเรียงบทวิเสสนะไว้หน้า อุปมาโดยส่วนใหญ่จึงถูกเรียงไว้หน้า เพราะท่านคงเห็นว่า ประโยค ข ตามจุดประสงค์หลักคือ กลุ่มที่มีเนื้อหาขยายความของประโยค ต ทำหน้าที่เป็นวิเสสนะ ฉะนั้น ประโยค ข ส่วนมากจึงถูกเรียงไว้ข้างหน้า

ประโยค ขตา-เอว์ นอกจากจะเรียงประโยคในลักษณะอุปมา-อุปไมยแล้ว ยังมีวิธีการเรียงแบบความล้อมอุปมา คือ เนื้อความของประโยค ขตา แทรกอยู่ตรงกลางของประโยค เอว์ ดังตัวอย่างที่มาในวิสุทธิมรรคภาคที่ ๒ อนุสสติกรรมฐานนิตเสถว่า

อดีตณิกโต มนสิกโรโต หิ ยถา นาม ตทเทว ติโยชนมคฺคํ คนฺตุกามสฺส ปุริสสฺส อนุตรามคฺเค รุกฺขปพฺพตตพากาทีสุ วิลมพฺมานสฺส มคฺโค ปริกฺขยํ น คจฺจนฺติ ทฺวีหตีเหน ปรีโยสาเปตพฺโพ โหติ เอวเมว กมฺมฏฺฐานํ ปรีโยสานํ น คจฺจนฺติ วิเสสธาธิคมสฺส ปจฺจโย น โหติ^{๖๒} แปลว่า ความจริงเมื่อมนสิการช้านัก กรรมฐานก็จะไม่ถึงที่สุด คือ ไม่เป็นปัจจัยแห่งการบรรลุคุณวิเศษ เปรียบเหมือนเมื่อคนที่ต้องการจะเดินทางเป็นระยะถึง ๓ โยชน์ภายในวันนั้น มัวโง่เฝ้าอยู่ตามต้นไม้อู้อ้อและบึงเป็นต้น หนทางก็จะไม่หมดไป (ภายในวันนั้น) ต่อล่วงไป ๒-๓ วันจึงจะถึง

^{๖๒} วิสุทธิ ๒/๒๑

วิเคราะห์เนื้อหา

การเปรียบเทียบในลักษณะความลุ่มอุปมาคือกล่าวความก่อนแล้วกล่าวอุปมาและจบด้วยเนื้อความอีกครั้ง อุปมาประเภทนี้ จากการสำรวจพบว่า วิสุทธรมรค ภาคที่ ๑ ใช้รูปแบบนี้ ๘ ครั้ง ภาคที่ ๒ ใช้ ๒๕ ครั้ง ภาคที่ ๓ ใช้ ๔ ครั้ง อุปมาข้อนี้เปรียบคนที่เดินทางไกล แต่มัวชักช้าอยู่เพราะสิ่งรอบข้างในระหว่างทาง สิ่งที่ทำให้ช้าก็คือ ต้นไม้ ภูเขา หนองบึง เป็นต้น หลงเพลิดเพลินอยู่กับธรรมชาติ ตรงกับสำนวนภาษาไทยที่กล่าวถึงการชื่นชมธรรมชาติเพื่อให้เกิดความเพลิดเพลินใจหรือชื่นใจ ว่า “ชมสวน,ชมนกชมไม้”^{๖๓} เมื่อมัวชักช้าอยู่เพราะเพลิดเพลินกับธรรมชาติการเดินทางก็จะไปถึงที่หมายช้า ท่านเปรียบกับกรรมฐานที่มัวปฏิบัติอยู่ชักช้า ไม่เร่งรีบความเพียรจะถึงความสำเร็จช้า ใช้ระยะเวลาานาน ลักษณะการเปรียบเทียบในที่นี้เน้นความ มิได้เน้นอุปมา ประโยคลักษณะนี้คำที่เรียงไว้ต้นเป็นคำที่เด่นที่สุดในประโยค เป็นเนื้อหาโดยภาพรวมของประโยค ในที่นี้คือคำว่า *อดีตนิโคต มนสิกรโศโต* แปลว่า *เมื่อมนสิการช้าเกินไป* เป็น คำที่กล่าวในลักษณะเป็นเหตุเป็นผล เหตุของการปฏิบัติ คือ ทำชักช้า ไม่สนใจ ผลที่ได้รับคือ ไม่สำเร็จ ไม่เป็นเหตุปัจจัยให้ได้บรรลุธรรมะชั้นสูงขึ้นไป เมื่อเปรียบเทียบกับการเดินทาง เหตุคือการมัวเพลินอยู่กับต้นไม้ ภูเขา หนองบึง เป็นต้น ผลที่ได้รับคือ การไปถึงที่หมายช้า ต้องเดินทางหลายวัน อุปมาข้อนี้ท่านพระพุทธโฆสะยกสภาพความเป็นจริงของคนที่จะเดินทางไกล หากมัวชักช้าก็ถึงช้าเปรียบเทียบกับการปฏิบัติกรรมฐานหากมัวชักช้าโอ้อ้อ เกียจคร้านก็จะประสบผลช้า ซึ่งการชักช้ามีลักษณะเป็นอย่างไรเมื่อนึกเปรียบเทียบกับอุปมาที่ยกมาเปรียบก็ทำให้เข้าใจแจ่มแจ้งชัดเจน

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

กิริยาในประโยค ย ประกอบด้วยรูปเป็นปัจจุบันกาลทั้งหมด แต่คำว่า *ปริโยสาเปตพุโท* มีข้อที่ควรสังเกตคือเป็นเหตุกัมมวาทก เน้นสิ่งที่ถูกกระทำ (กรรม) ว่า ใครจะใช้ให้ทำ ซึ่งในที่นี้ กรรมคือ หนทาง ถูกบุคคลผู้เดินทางไกลใช้ให้ต้องไปให้ถึง โดยรูปศัพท์แล้ว ตพุพ ปัจจัยมิได้ใช้ระบุเป็นกาลอะไร เมื่อนำมาใช้ในที่นี้จึงต้องยกคำว่า *โหติ* มาเป็นกิริยาของประโยคอีกหนึ่งศัพท์เพื่อให้เป็นประโยคปัจจุบันกาลตามกฎเกณฑ์ของประโยค ย คำที่ประกอบด้วย ตพุพ ปัจจัยตามปกติ ก็มีรูปประโยคที่สมบูรณ์ แต่เมื่อก้าวในแง่ของกาล ที่จะต้องประกอบในที่นี้ไม่สมบูรณ์ มิใช่เพียงแค่ ตพุพ ปัจจัยเท่านั้นที่จะต้องประกอบรูปอย่างนี้ ศัพท์อื่นๆ ที่เป็นกิริยาเกิดทั้งหมดที่ประกอบในประโยค ย ก็ต้องใช้กิริยาอาชยาดที่เป็นปัจจุบันกาล คือ *ภู, หุ ธาตุ* มาประกอบอีกด้วย

^{๖๓} **พจนานุกรม** ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๖. (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อักษรเจริญทัศน์ อจท. จำกัด, ๒๕๓๕) หน้า ๒๕๔.

ฉะนั้น อุปมาลักษณะ ย-ต ในรูป ยตา-เอว นั้นมีการประกอบรูปเป็นสังกรประโยค และนิยมเรียงประโยค ย ไว้หน้า ประโยค ต อยู่หลังมากที่สุดเพราะประโยค ย ทำหน้าที่ขยายเนื้อความของประโยค ต นอกจากเรียงประโยคในลักษณะดังกล่าวนี้ ยังมีวิธีเรียงประโยคในลักษณะเนื้อความล้อมอุปมา เพราะท่านต้องการเน้นเนื้อความของประโยคนั้นๆ ให้ชัดเจนด้วยลักษณะอาการนาม มีข้อสังเกตอีกประการหนึ่งคือ ในวิสุทธิมรรคคำว่า เอว ที่แปลว่า ฉะนั้น ในประโยคอุปมา บางครั้งมีการประกอบ เอว ศัพท์ปทปุระณะเข้ามาด้วย จากการศึกษาไม่มีข้อกำหนดที่แน่นอนในการใช้ เอว ศัพท์เพราะบางครั้งท่านก็ใช้ บางครั้งก็ไม่ใช้ซึ่งต่างจาก เอว ที่เป็นประโยคพระพุทธรพจน์ มีข้อกำหนดที่แน่นอนคือ เมื่อมีอาลปะอยู่ข้างหลัง เอว จะนิยมลง เอว และ โข ศัพท์มาด้วยเช่นว่า เอวเมว โข ภิกขเว...จากการสำรวจในพระไตรปิฎกทั้ง ๔๕ เล่มพบว่า คำลักษณะนี้ถูกใช้ทั้งหมด ๗๔๗ ครั้ง

ข. อุปมาอุปไมยที่เปรียบด้วยการใช้นิบาตว่า ยตา-ตตา

จากการศึกษาการเปรียบด้วยนิบาตลักษณะนี้ มีวิธีการใช้ไม่ต่างจากคำว่า ยตา-เอว เลย ดังตัวอย่างที่มาจากวิสุทธิมรรค ภาคที่ ๑ ฉอนุสสติเนทสว่า

ยตาปี ปุเปผิ ติสวา	สิคาโล ก็สุกั วเน
มัสรุกโข มยา ลทุโร	อิติ คนตุวาน เวคสา
ปติต ปติต ปุเปผิ	ทสิตวา อติโลสุโป
นยิท มัส อทุ มัส	ย รุกขสุมินติ คณหติ
โกฏฐาส ปติตเยว	อสุกนติ ตตา พุโร
อคคเหตุวาน คณเหยย	สรีรรฐมปิ น ตตา... ^{๖๔}

แปลว่า ผู้รู้ไม่พึงถือเอาแต่โกฏฐาสะที่ตกไปแล้วเท่านั้น ว่าเป็นอสุกะ เหมือนอย่างสุนัขจิ้งจอก เห็นดอกทองกวาวบาน ในป่าสำคัญว่า ตนเองได้ต้นเนื้อเข้าแล้วรีบไป ตระกรมจับเอาดอกที่หล่นๆ อยู่รู้ว่า นี่ไม่ใช่เนื้อ (แต่) ก็ยังยึดอยู่ว่า ที่ยังอยู่บนต้นไม้โน้นเป็นเนื้อ ฉะนั้น แล้วถือโกฏฐาสะนั้นแม้ที่ยังอยู่ในสรีระว่าเป็น อสุกะ เช่นกันเถิด...

วิเคราะห์เนื้อหา

อุปมาในคาถาบทนี้เปรียบเรื่องความถ้อยมั่น โดยยกเอาสุนัขจิ้งจอกที่ตะกละตะกรมเห็นดอกไม้ที่มีสีเหมือนเนื้อก็คาบเอานึกว่า เป็นเนื้อจริงๆ ทั้งที่รู้ว่าไม่ใช่ก็ยังถือว่า ที่อยู่บนต้นไม้เป็นชิ้นเนื้อมาเปรียบกับการ

^{๖๔} วิสุทธิ ๑/๒๕๐

พิจารณาสุภะว่า อย่าเห็นแต่สิ่งที่หลุดพ้นไปจากกายแล้วเท่านั้นเป็นของไม่สะอาด โดยที่สุดแล้วสิ่งที่อยู่ในตัวของเราก็เป็นของไม่สะอาดเหมือนกัน ลักษณะร่วมของอุปมาอุปไมยบทนี้คือ ความเข้าใจผิดไม่ตรงตามความเป็นจริง เป็นการเปรียบด้วยการเน้นอุปมา โดยชี้ให้เห็นว่า สุนัขจิ้งจอกมีความตะกรามเพียงใด ทั้งที่รู้แล้วว่า สิ่งที่มีสีแดงคล้ายขึ้นเนื้อที่หล่นมาพื้นดินนั้นเป็นดอกไม้ ก็ยังคิดไปอีกว่า ที่อยู่บนต้นไม้อาจเป็นขึ้นเนื้อ อุปมานี้แสดงให้เห็นว่า ท่านพระพุทธโฆสะพยายามสื่อด้วยลักษณะนิสัยตามธรรมชาติของสัตว์นำมาแสดงเป็นข้อเปรียบเทียบ ทำให้รู้สภาพตามความเป็นจริงทั้งของอุปมาและอุปไมย

วิเคราะห์รูปแบบ

อุปมาอุปไมยที่ใช้นิบาตประเภท ยลา-ตลา จากการสำรวจในภาคที่ ๑ มี ๒ ครั้ง ภาคที่ ๒ มี ๑ ครั้ง ภาคที่ ๓ มี ๓ ครั้ง จากตัวอย่างอุปมาบทนี้มีข้อที่ควรสังเกตดังนี้

- ไวยากรณ์ที่ใช้ในประโยคทั้งสองนี้ยังคงเป็นไปตามกฎเกณฑ์ของประโยค ย คือเป็นปัจจุบันกาลใช้วัตตมานาวิภคติ ส่วนนิบาตบอกอุปมานั้นตามหลักไวยากรณ์มีอธิบายไว้ว่า “ จัดเป็นอภัยยัตถิต มีปัจจัย ๒ ตัว คือ ตลา, ถ ปัจจัย ลงในประการ หลังศัพท์นาม อย่างนี้ ยลา ประการใด, ตลา ประการนั้น, สัพพทา ประการทั้งปวง เป็นต้น ”^{๖๔} ทั้ง ยลา-ตลา ต่างลง ตลา ปัจจัยมีวิเคราะห์ว่า เยน ปกาเรน ยลา โดยประการใด, เตน ปกาเรน ตลา โดยประการนั้น การเรียงถ้อยคำของคำว่า ตลา นั้น ในคานานี้ถูกเรียงไว้หลังคำอื่นตามหลักฉันทลักษณ์สามารถโยกสลับตำแหน่งคำโดยเรียงไว้หน้าหรือหลังก็ได้ หากเรียงตรงตามฉันทลักษณ์

- การเปรียบด้วย ยลา-ตลา นั้น ถูกใช้ในคานา ๓ ครั้ง อยู่นอกคานา ๓ ครั้ง มิได้ใช้แตกต่างจาก ยลา-เอวฺ เลย มีการประกอบประโยคทั้งรูปแบบอุปมา-อุปไมย ทั้งรูปแบบความล้อมอุปมา นิบาตบอกอุปมาที่เป็น ยลา-ตลา มีการประกอบรูปเป็นสังกรประโยคตามหลักของไวยากรณ์ เมื่อประกอบรูปแล้วบางครั้งจะมี เอว ศัพท์มาประกอบเป็น ยเลว หรือ ตเลว บ้าง

ค. อุปมาอุปไมยที่เปรียบด้วยการใช้นิบาตว่า เสยฺยลา-เอวฺ

นิบาตคำนี้มีการใช้ที่ใกล้เคียงกับ ยลา-เอวฺ มากต่างกันเพียงคำว่า ยลา เป็น เสยฺยลา จากการสำรวจพบว่า ในภาคที่ ๑ ใช้ ๕ ครั้ง ภาคที่ ๒ ใช้ ๑๖ ครั้ง ภาคที่ ๓ ใช้ ๖ ครั้ง ดังตัวอย่างที่มาในภาคที่ ๒ อนุสสติกรรมฐานนิเทศว่า

^{๖๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. บาลีไวยากรณ์ วจีวิภาค ภาคที่ ๒ สมาสและยัตถิต (หลักสูตรปริญญาตรี). พิมพ์ครั้งที่ ๓๔. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒) หน้า ๑๕๓.

เสยฺยถาปิ โทวาริโก นครสฺส อนฺโต จ พหิ จ ปุริเส โโก ตฺวํ กุโต वा อากโต กุหิ वा คจฺฉลิต्ถิ वा เต หตุเถติ น วิมฺสติ น หิ ตสฺส เต ภารา ทวารปฺปตฺตํ ทวารปฺปตฺตํเยว ปน วิมฺสติ เอวเมว อิมสฺส ภิกฺขุโน อนฺโต ปวิฏฺฐวาตา จ พหิ นิฏฺฆนฺตวาตา จ น ภารา โหนฺติ ทวารปฺปตฺตา ทวารปฺปตฺตาเยว ภารตี^{๖๖}

แปลว่า คนรักษาประตูไม่คอยสอบสวนคนที่เข้าออกในเมืองและนอกเมืองว่า ท่านเป็นใคร หรือว่า ท่านมาแต่ไหน หรือว่า ท่านจะไปไหน หรือว่า อะไรอยู่ในมือท่าน เพราะคนเหล่านั้น มิได้เป็นภาระของเขา เขาจะสอบสวนแต่คนที่เดินทางมาถึงประตูเข้าเท่านั้น ฉันทไคก็ดี ลมเข้าข้างในก็ดี ลมออกข้างนอกก็ดี ไม่เป็นภาระของภิกษุนี้ ลมที่มาถึงๆ ช่อง (จมุก) เท่านั้นเป็นภาระ ฉันทนั้นเหมือนกัน

วิเคราะห์เนื้อหา

อุปมาในข้อนี้ท่านพระพุทธโฆสะยกเอาธรรมชาติของยามเฝ้าประตูเมือง ต้องคอยสังเกต สอดส่อง ดูแลคนที่เข้าออกประตูเมือง การทำหน้าที่ของยามนั้น คอยสอดส่องดูแลเป็นพิเศษเฉพาะคนที่เดินมาถึงจุดตรวจเท่านั้น เมื่อตรวจแล้วไม่เห็นความผิดปกติก็ปล่อยไป ไม่ได้ใส่ใจ การจะเดินทางต่อไปในที่ใดก็ไม่ไ้หาหน้าที่ที่ยามเฝ้าประตูจะไปรู้จัก ใส่ใจแล้ว สภาพดังกล่าวนี้ท่านกล่าวถึงภาพชีวิตของคนที่ทำหน้าที่นี้ได้อย่างชัดเจน เมื่อนึกเทียบกับลมหายใจเข้าออกที่ผู้ปฏิบัติกรรมฐานจะต้องใส่ใจให้เหมือนกับผู้คนเข้าออกประตูเมืองที่ยามเฝ้าประตูเมืองใส่ใจก็ทำให้เข้าใจในวิธีปฏิบัติ

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

อุปมาอุปไมยลักษณะนี้จากการสำรวจพบว่า ในภาคที่ ๑ ใช้ ๕ ครั้ง ภาคที่ ๒ ใช้ ๑๖ ครั้ง ภาคที่ ๓ ใช้ ๖ ครั้ง ไม่มีข้อแตกต่างจากที่ใช้ในที่อื่น มีข้อที่ควรสังเกตดังนี้

- การใช้คำว่า เสยฺยถา จะมีคำว่า ปิ ที่แปลว่า แม่ ประกอบด้วยเป็นส่วนใหญ่และพยางค์เสียงถัดมาจากคำว่า ปิ โดยมากมักเป็นคำที่เป็นพยางค์ครุ คือ มีเสียงหนัก ที่มีเสียงเป็นพยางค์ลหุ คือมีเสียงเบาก็มีใช้บ้างเหมือนกันแต่ไม่มาก ส่วนคำรับนั้นจะนิยมคำว่า เอว และมักจะมี เอว ศัพท์ปทปุรณะประกอบด้วยทุกครั้ง บางครั้งจะมีเติมคำว่า โห ที่แปลว่า แล เป็นปทปุรณะเหมือนกันเรียงไว้หลังคำว่า เอวเมว เหตุผลในการใช้นิบาตบอกอุปมาอุปไมยลักษณะนี้พบว่า มีเหตุผลด้านการออกเสียงเพราะคำแรกของอุปมาคือ เสย- ก็เป็นเสียงหนัก คำต่อไปเป็นเสียงเบาสลับกันเป็นหนัก-เบาเป็นจังหวะ ดังตัวอย่างข้างต้นที่ว่า เสยฺยถาปิ โทวาริโก ก็เป็นเสียงหนักเบาๆ สลับกันไป เป็นถ้อยคำร้อยแก้วที่มีความสวยงาม ส่วนประโยคอุปมาอีกเหมือนกันมีการใช้เหตุผลด้านเสียงเหมือนกันมีจังหวะหนักเบาในเสียงเหมือนกัน

- การประกอบรูปศัพท์ในลักษณะนี้คล้ายคลึงกับพระพุทธพจน์ เพราะคำนี้จากตัวอย่างในพระไตรปิฎกว่า เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ถูกใช้เป็นจำนวนทั้งหมด ๖๐๗ ครั้ง การประกอบรูปแบบอุปมาข้างต้นนี้มี

^{๖๖} วิสุทฺธิ ๒/๗๒

ความสละสลวยในแง่ของการเล่นเสียง คือมีความหนัก-เบา และมีความสวยงามในการเล่นคำเช่น คำว่า ทวารปุตต์ ทวารปุตต์เขว มีการใช้ศัพท์เดียวกันย่ำถึงสองครั้งเป็นการเน้นศัพท์ ทำให้ผู้วิจัยเชื่อได้ว่า ท่าน พระพุทธโฆสะประกอบรูปอุปมาลักษณะนี้เลียนแบบพระพุทธพจน์ เพราะในงานส่วนใหญ่ของท่าน พระพุทธโฆสะก็ไม่นิยมการประกอบอุปมาด้วยคำว่า เสยฺยถา เท่าไร มีใช้น้อย บางครั้งท่านก็ยกเอาพระพุทธพจน์ มาอ้างอิงเลย การประกอบคำว่า เสยฺยถา จะมีคำว่า ปิ ประกอบด้วย ส่วนคำว่า เอว นั้น จะนิยมลง เอว ศัพท์ ด้วยเหตุผลด้านเสียงและด้านศัพท์ซึ่งเป็นการใช้ตามรูปแบบที่นิยมและมักจะประกอบในบทร้อยแก้วทั่ว ๆ ไป ในคาถาปรากฏน้อยมากเพราะในคาถาจะมีข้อกำหนดเกี่ยวกับฉันทลักษณ์มากมายอีกทั้งคำนี้ก็มีพยางค์ มากด้วย

ง.เปรียบด้วยนิบาตว่า ยถา-เอว สมุปทมิท-

การเปรียบในลักษณะนี้มีความพิเศษตรงที่ยกอุปมามากกว่าก่อนแล้วก็ใช้ประโยชน์อุปไมย เลียนแบบว่า มีเนื้อความเหมือนกับอุปมา จากการสำรวจพบว่า ในภาคที่ ๑ ใช้ ๑ ครั้ง ภาคที่ ๒ ใช้ ๒ ครั้ง ภาคที่ ๓ ใช้ ๔ ครั้ง ดังตัวอย่างที่มาในวิสุทธิมรรค ภาคที่ ๑ กัมมัญฐานนิตเสวว่า

ยถา हि पुरिससु सुकुตम् गालिकवृत्तं भवेद्य तसुसु तसुमी मुलिकाय वा किञ्चेहि वा खायते
 อุปฺปชฺชชเยย โทมนสุสฺ สเจ ปน ตํ อจิรวรสฺส ภิกฺขุโน ททेषย ओदसฺส ตํ เตน ภิกฺขุना ขณฺทาขณฺทํ กรियमानํ
 ทิสฺวาปิ โสมนสุสเมว อุปฺปชฺชชเยย เอวํ สมุปทมิทं वेत्तिทพु^{๖๖} แปลว่า ความจริง (หาก) บุรุษพึงมีผ้ากาสีเนื้อดี
 อยู่ เมื่อผ้านั้นของเขาถูกหนูหรือพวกแมลงกัด (ขาด) เขา ความเสียใจก็พึงเกิดขึ้น แต่ถ้าเขาถวายนั่นแก่
 ภิกษุผู้ไม่มีจีวร ไซ้^{๖๗} แต่ฉนั้น ความดีใจก็จะพึงเกิดขึ้นแก่เขาแม้เพราะเห็นผ้านั้นถูกภิกษุนั้นทำให้เป็นชิ้นเล็กชิ้น
 น้อย ฉนั้นใด ข้ออุปไมย (พระโยคีผู้มอบถวายตัวแล้ว) ก็พึงเห็นฉนั้นนั้น

วิเคราะห์เนื้อหา

อุปมานี้นำเอาผ้าแคว้นกาสีที่มีเนื้อดี มาเปรียบเทียบกับ หากผ้านั้นถูกหนูหรือแมลงกัด เจ้าของจะเสียดายเป็นอย่างมาก แต่หากผ้านั้นถูกถวายให้พระภิกษุที่ไม่มีจีวรแล้วท่านตัดเย็บ ถึงท่านจะตัด จะหั่นเป็นกี่ชิ้น ความเสียดายก็จะไม่เกิดเลย มีแต่ความดีใจเท่านั้น แล้วก็เปรียบเทียบกับลักษณะการปฏิบัติกรรมฐานของพระโยคีว่า หากยังไม่ได้มอบถวายตัวแก่ครูอาจารย์ย่อมจะเกิดความหวั่นไหวด้วยเรื่องราวต่างๆ หากได้มอบถวายตัวแล้วจะไม่มี ความหวั่นไหว ถึงตายไปก็ไม่เสียใจ อุปมาอุปไมยนี้มีลักษณะร่วมที่เหมือนกันคือ ความพอใจ ความดีใจเมื่อได้ทำในสิ่งที่ถูกต้อง เป็นการนำเอาเรื่องผ้าที่คนในสังคมทั่วไปถือว่ามียาคามากที่สุด เจ้า

^{๖๖} วิสุทธิ ๑/๔๖

ของรัก หวงแหนเป็นที่สุกมาเปรียบเทียบ อันเป็นภาพการดำรงชีวิตของคนในสังคมอีกรูปแบบหนึ่งที่ท่าน พระพุทธโฆสะถ่ายทอดมาทางอุปมา

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

ประโยคอุปมาจะไม่จะเลียนแบบประโยคอุปมาด้วยการใช้คำว่า “ ข้ออุปมา บัณฑิตพึงเห็น (ทราบ) ฉะนั้น ” อุปมามีลักษณะอาการอย่างไรก็เปรียบเทียบกับลักษณะอาการอย่างนั้น โดยอาศัยเรื่องราวที่ได้กล่าวไว้ก่อนนี้ ในด้านไวยากรณ์ประโยค ย ไม่ได้ใช้วัตตมานาวิภคิต แต่ใช้สัตตมวิภคิต ในประโยคอุปมาไม่ท่านใช้คำว่า สมุพทมิท เวทิตพุพ หรือ ทฎจพุพ คำใดคำหนึ่ง ซึ่งมีนัยเหมือนกัน ถึงแม้ว่าศัพท์แรกจะแปลว่า พึงทราบ ศัพท์หลังแปลว่า พึงเห็น แต่ก็มีนัยเพื่อให้เกิดความเข้าใจตามที่แสดงเปรียบเอาไว้

นอกจากนี้ยังมีลักษณะที่แตกต่างออกไป คือ เรียงไว้แต่คำว่า เอว สมุพทมิท เวทิตพุพ ไม่มีคำว่า ยลา อยู่ด้วย ดังตัวอย่างที่มาในวิสุทธิมรรคภาคที่ ๓ ปัญญาภูมิเนทสว่า

อมุพพีชาทินิ หิ อภิสงฺขาระสุ กเตสุ ตสฺส พิชฺสฺส สนฺदानเณ ลทฺธฺรปจฺจยา กาลนฺตเร ผลวิเสโส อุปฺปชฺชมาโน น อญฺญพีชานํ นาปิ อญฺญาภิสงฺขารปจฺจยา อุปฺปชฺชติ น จ ตานิ พีชานิ อภิสงฺขารา ผลฏฺฐจานํ ปาปฺพนฺติ เอว สมุพทมิท เวทิตพุพ^{๖๔} แปลว่า จริงอยู่ เมื่ออภิสงฺขารทั้งหลายแห่งพืชทั้งหลายมีพีชมะม่วง เป็นต้น อันธรรมชาติทำให้แล้ว ผลต่างๆ เมื่อเกิดขึ้นในภายหลัง เพราะได้ปัจจัยในสันดานแห่งพืชนั้น ก็หาใช่เกิดขึ้นแก่พืชอื่นๆ ไม่ ทั้งหาใช่เกิดเพราะปัจจัยคืออภิสงฺขารอื่นไม่ แต่ว่าพืชเหล่านั้น หรืออภิสงฺขารทั้งหลาย ก็หาย่อมจะถึงที่เกิดผลก็หาไม่ ข้ออุปมานี้ (ความสืบเนื่องกันแห่งปฏิสนธิวิญญาณของหมู่มสัตว์) บัณฑิตก็พึงทราบ ฉะนั้น

วิเคราะห์เนื้อหา

อุปมาข้อนี้นำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับพืช คือ ผลมะม่วง ว่ามีการสืบต่อเมล็ดดอก ออกผลเป็นผล มะม่วงต่อไปก็ด้วยธรรมชาติทำให้เป็น ตามประเภทของพืชนั้นๆ มีข้อที่น่าสังเกตคือ ต้นมะม่วงนี้เป็นต้นไม้ที่ปรากฏแพร่หลายเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป สามารถพบเห็นได้ในทุกที่และมีความเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติอยู่หลายแห่งเช่น วัดอัมพวัน ก็เป็นวัดสวนมะม่วงที่หมอชีวกโกมารภัจถวายให้เป็นวัดในพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ต้นมะม่วงยังมีความเกี่ยวเนื่องกับพุทธประวัติตอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ ฉะนั้น เมื่อท่านพระพุทธโฆสะนำเสนออุปมาที่เกี่ยวกับต้นมะม่วงก็เป็นต้นไม้ที่ทุกคนรู้จักกันเป็นอย่างดี เข้าใจสภาพของต้นมะม่วงนี้เป็นอย่างดีว่า เติบโตออกดอกออกผลอย่างไร เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับเรื่องธรรมะ คือ เรื่องอภิสงฺขารซึ่งเป็นเรื่องที่เข้าใจยากก็จะทำให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น

^{๖๔} วิสุทธิ ๓/๑๖๑

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

เหตุผลที่ท่านมิได้เรียงคำว่า ขลา ไว้ มีข้อสังเกตดังนี้

- เนื้อความที่นำเสนอเรื่องอุปมา มีความชัดเจน ไม่มีเรื่องราวอย่างอื่นมาแทรกในระหว่าง ถึงแม้ว่าจะไม่ได้คำว่า ขลา เข้ามาก็รู้ได้ว่า จะต้องเติมคำว่า ขลา เพราะประโยคหลังมีคำว่า เอว รับผิดชอบต่อชัดเจนและมีเนื้อหาในลักษณะเกี่ยวเนื่องกันเป็นสังกรประโยค มีการเปรียบเทียบกันอย่างเห็นชัดเจน ในทางตรงกันข้าม หากไม่มีคำว่า เอว ปรากฏอยู่ในประโยคมีเพียงคำว่า ขลา เท่านั้นจึงทำให้เข้าใจได้ง่ายขึ้นว่า ประโยคนั้นจะต้องเติมคำอุปมาขยายโชคชะตาอย่างแน่นอน จะเป็น เอว หรือ ตลา ก็ได้

- ก่อนที่จะนำเสนอเข้าสู่การเปรียบเทียบได้มีการแสดงคำที่มีความหมายในทางเปรียบเทียบไว้ก่อนแล้วว่า เอตตส จ วจนตตส พิษานํ อภิสงฺขาโร สาธโก แปลว่า และเนื้อความนี้มีความปรุงแต่งแห่งพืชทั้งหลายเป็นเครื่องพิสูจน์ คำว่า สาธโก ที่แปลว่า เป็นเครื่องพิสูจน์นั้น เป็นคำที่แสดงถึงการเปรียบเทียบ นอกจากนี้ยังมีคำลักษณะนี้อีกหลายคำตัวอย่างเช่น - สันทนํ เครื่องเทียบเคียง เป็นต้นมีหลักสังเกตที่คล้ายกัน

ฉะนั้น การเปรียบเทียบด้วยนิบาตคำนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า น่าจะได้รับอิทธิพลมาจากพระไตรปิฎก เพราะในพระไตรปิฎกมีการใช้คำว่า เอว สมุปทมิทํ ในรูปปฐมวิภคิตี ไม่มีคำว่า เวทิตพฺพํ หรือ ทฏฺฐพฺพํ เหมือนในวิสุทธิมรรค ดังตัวอย่างที่มาจากพระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๔ ว่า

เสยฺยถาปิ อาวุโส ปุริโส สารตฺถิโก สารทเวสี สารปริเยสนญฺจมาโน มหโต รุกฺขสฺส ติญฺจโต สารวโต อติกกมฺเมว มฺลํ อติกกมฺม ขนฺธํ สาขาปลาเส สารํ ปริเยสิตพฺพํ มนฺถเญยฺย เอว สมุปทมิทํ...^{๖๕} แปลว่า (ท่านพระมหาเถรเจ้า) กล่าวไว้ว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เปรียบเหมือนนรุษผู้ต้องการแก่นไม้แสวงหาแก่นไม้ เทียบแสวงหาแก่นไม้พึงสำคัญแก่นของต้นไม้ใหญ่ที่มีแก่นตั้งอยู่ว่า ควรหาได้ที่กิ่งและใบ ละเลยรากและลำต้นเสีย ฉันทใด ข้ออุปไมยนี้ก็ฉันทนั้น...

บางครั้งในพระไตรปิฎกใช้คำนี้เป็นทุตติยาวิภคิตี ดังตัวอย่างที่มาจากพระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๒ ว่า เสยฺยถาปิ สาริปฺปุตฺต ภิภฺขุ สีลสมฺปนฺโน สมာธิสมฺปนฺโน ปญฺญาสมฺปนฺโน ทิฏฺฐเจว ฆมฺเม อญฺฉํ อาราเชยฺย เอว สมุปทมิทํ สาริปฺปุตฺต วทามิ...^{๖๖} แปลว่า คุณก่อนสารีบุตร ภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยศีล สมบูรณ์ด้วยสมาธิ สมบูรณ์ด้วยปัญญา พึงกระหายมรห์ตผลในปัจจุบันที่เดียว ฉันทใด คุณก่อนสารีบุตร เรากล่าวข้ออุปไมยนี้ก็ฉันทนั้น...

การใช้อุปมาคำนี้ในวิสุทธิมรรคท่านพระพุทธโฆสะเลียนแบบเฉพาะที่เป็นปฐมวิภคิตีเท่านั้น ไม่มีการประกอบอุปมาลักษณะนี้เป็นทุตติยาวิภคิตีเหมือนในพระไตรปิฎก

^{๖๕}ม.อุปปริ. ๑๔/๕๕๔/๓๖๑

^{๖๖}ม.มฺถ. ๑๒/๑๖๖/๑๔๔

จ.เปรียบด้วยนิบาตที่มีลักษณะพิเศษ

นิบาตที่มีลักษณะพิเศษ คือ มีลักษณะการใช้ต่างออกไปจากที่เคยใช้ตามปกติ ในที่นี้จะวิเคราะห์เหตุผลในการใช้อุปมาลักษณะนั้น ดังนี้

๑.ใช้ ยถา หลายบทเปรียบเทียบกับ เอวံ หนึ่งบทดังตัวอย่างในวิสุทธิมรรค ภาคที่ ๓ ปฏิปทาญาณทัตสนวิสุทธินิเทศว่า

รูป อสาริ นิสสาริ สารापคตं นิजสารसारเณ वा चूसारसारเण वा सुखसारसारเण वा อุตตसारसारเण वा นิजเण वा ชูเวण वा สสุสเสน वा อวิปริณามชมฺเมण वा เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณं จกฺขุ ชรามรณं อสาริ นิสสาริ สารापคตं นิजสารसारเณ वा चूसारसारเण वा सुखसारसारเण वा อุตตसारसारเण वा นิจเण वा ชูเวण वा สสุสเสน वा อวิปริณามชมฺเมण वा ยถา นโपो อสารโโร นิสสารโโร สารापคโต ยถา เอรณฺโท ยถา อุทุมฺพโร ยถา เสตวจุโณ ยถา ปาลิททุทโก ยถา เณปิณฺโท ยถา อุทกปฺพุพฺพุ ยถา มรีจि ยถา กถลิกฺขนุโธ ยถา มาया อสารา นิสสารา สารापคตา เอวเมว รูปุ ๗เปฯ ชรามรณं อสาริ นิสสาริ สารापคตं นิजสารसारเณ वा ๗เปฯ อวิปริณามชมฺเมण วาติ^{๑๑}

แปลว่า รูปไม่มีสาระ หาสาระไม่ได้ ปราศจากสาระ โดยสาระคือความเที่ยงแท้ที่ดี โดยสาระคือความยั่งยืนที่ดี โดยสาระคือความเป็นสุขที่ดี โดยสาระคือความเป็นตัวตนที่ดี โดยความเป็นของเที่ยงแท้ที่ดี โดยความเป็นของแน่นอนที่ดี โดยความเป็นของยั่งยืนที่ดี โดยความเป็นของไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดาที่ดี เวทนา...สัจฺญา...สังขาร...วิญฺญาณ...จกฺขุ ฯลฯ ชรามรณะ...เปรียบเหมือนไม้้อ ไม่มีแก่นหาแก่นมิได้ ปราศจากแก่น ฉันทิใด เหมือนไม้ละหุง.. เหมือนไม้มะเดื่อ...เหมือนไม้กุ่ม... เหมือนไม้ทองกวาว... เหมือนก้อนฟองน้ำ... เหมือนต่อน้ำ.. เหมือนพยับแดด... เหมือนต้นกล้วย...เหมือนกลไม่มีแก่น หาแก่นมิได้ ปราศจากแก่น ฉันทิใด รูป ฯลฯ ชรามรณะก็ฉันทินั้นนั่นแหละ ไม่มีสาระ หาสาระมิได้ ปราศจากสาระ โดยสาระคือนิจสาระที่ดี ฯลฯ โดยความเป็นของไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดาที่ดี

วิเคราะห์เนื้อหา

อุปมาอุปไมยทั้งสองประเภทนี้มีลักษณะร่วมที่เหมือนกันคือ ความไม่มีแก่นสาร ต้นไม้ต่างๆ ที่ยกมาเป็นตัวอย่างล้วนเป็นต้นไม้เนื้อเปลาะ ไม่มีแก่นทั้งสิ้น รวมทั้งเรื่องธรรมชาติคือ ก้อนฟองน้ำ พยับแดด หรือเรื่องการแสดง คือ มายากล ท่านนำมาเปรียบกับขั้น ๕ จักขุและชรามรณะที่ท่านเรียกว่า ล้วนแต่ไม่มีสาระ โดยสาระคือความเที่ยงแท้ ยั่งยืน คือล้วนแต่ไม่เที่ยงแท้ ไม่ยั่งยืนทั้งสิ้น สิ่งต่างๆ ที่ท่านยกมาเปรียบล้วนเป็นเรื่องของที่ไม่มี ความมั่นคง ยั่งยืน แน่นนอน ทั้งเป็นสิ่งที่ประจักษ์อยู่ในสังคม คนทั่วไปต่างเข้าใจสภาพดังกล่าวนี้เป็นอย่างดี อุปมานี้เป็นเรื่องธรรมชาติและสภาพที่มีอยู่ในยุคสมัยนั้น

^{๑๑}วิสุทธิ ๓/๒๕๕

วิเคราะห์รูปแบบ

เหตุผลในการใช้ ยถา เปรียบหลายบท มีข้อที่ควรสังเกตดังนี้

- อุปไมยเรื่องนี้มีหลายบทเรียงอยู่ในประโยคเดียว ต่างมีเนื้อหาในลักษณะต่างๆ มีความหลากหลาย ฉะนั้น เมื่อนำอุปมามาเปรียบเทียบกับก็ต้องหาอุปมาหลายๆ อย่างมาเปรียบประเภทเดียวกันบ้าง ต่างประเภทกันบ้าง ในที่นี้ใช้อุปมาที่เกี่ยวกับเรื่องต้นไม้ ธรรมชาติ และบุคคล

- การเปรียบในข้อนี้ประโยคอุปมาไม่ได้ยกถ้อยคำมากล่าวทั้งหมด ยกมาแต่คำที่เพิ่มมาใหม่เท่านั้น ละไว้ในฐานเข้าใจแล้วเพิ่มประโยคที่สมบูรณ์อีกครั้งในคำสุดท้ายก่อนเข้าสู่ประโยคอุปไมย

- มีข้อสังเกตอีกประการหนึ่งคือ ในการเปรียบด้วยสังกรประโยคคือ ย-ต นั้นประโยค ย กับประโยค ต จะประกอบคู่กันเสมอ ประโยค ย บางครั้งมีมากกว่า ๑ จนถึง ๑๐ ประโยคก็มี ดังตัวอย่างข้างต้นนี้ ส่วนประโยค ต มีเพียงประโยคเดียวเท่านั้น เหตุผลก็เพราะว่า ประโยค ต เป็นเนื้อความหลักของเรื่อง ส่วนประโยค ย เป็นประโยคเสริมอธิบายประโยค ต จะเพิ่ม เสริมให้มีเนื้อความวิจิตรพิศดารอย่างไรก็ได้ หากอธิบายแล้วเนื้อความยังไม่ชัดเจน ก็สามารถจะเพิ่มประโยค ย ได้มากที่สุดจนกว่าเนื้อความจะกระจ่างชัดเจน เข้าใจง่าย

- การประกอบประโยค ยถา หลายประโยคนั้น จากการสำรวจในวิสุทธรรรคพบว่า มีตั้งแต่ ๒ ประโยคขึ้นไปจนถึงมากที่สุดคือ ๑๐ ประโยค ที่ใช้มากที่สุดจะมี ๒ ประโยคเป็นพื้น

๒. ใช้คำบอกอุปมาอุปไมยว่า ยถา -ตถุปม- ดังตัวอย่างที่มาในวิสุทธรรรค ภาคที่ ๒ อิทธิวิธินิเทศว่า

ยถา हि जाणुसहस्रसु उतगुप्पुरेसु सपुषजाणुसु जनुमणुखलानि तिสุसुनदि पाकदिगमेव जनुसुस कमनमुपि आलोककरणेजु โหदि ตถุปมเมตัม ปาणुहारिय^{๑๒} แปลว่า เปรียบเหมือนเมื่อคุ่ม ๑,๐๐๐ ใบเต็มด้วยน้ำมีอยู่ วงจันทร์ย่อมปรากฏอยู่ในคุ่มทุกใบ แต่การ(โคจร) ไปก็ดี การทำความสว่างก็ดีแห่งจันทร์ ก็คงมีอยู่ตามปกตินั่นเอง ฉนั้นใด ปาणุहारिय^{๑๒}ข้อนี้ก็มิอุปมานั้น

วิเคราะห์เนื้อหา

อุปมาข้อนี้ต้องทำความเข้าใจเป็นพิเศษ เพราะท่านเอาสภาพของแสงสว่างที่เกิดจากดวงจันทร์มาอธิบายว่า ดวงจันทร์ที่โคจรไปนั้นส่องแสงไปเท่าเทียมกันหมด ถึงจะวางคุ่มสัก ๑๐๐๐ ใบไว้ เงามดวงจันทร์ที่ปรากฏในคุ่มเหล่านั้นก็เหมือนกันหมด ไม่แตกต่างกันเลยและเป็นสภาพที่เป็นปกติไม่ได้ทำให้แสงสว่างด้อยลงหรือสว่างขึ้นแต่อย่างใด อุปมานี้ท่านนำมาเปรียบกับการแสดงปาणุहारिय^{๑๒}ข้อว่า สามารถลูบพระจันทร์และอาทิตย^{๑๓}ได้ โดยแสดงให้เห็นว่า การทำปาणุहारिय^{๑๒}ดังกล่าวก็เหมือนกับเงาดวงจันทร์ที่ปรากฏในคุ่มนั่นเอง มิได้

^{๑๒}วิสุทธี ๒/๒๔๐

ทำให้พระจันทร์และอาทิตย์มีสภาพแตกต่างกันไปแต่อย่างไร ยังคงมีสภาพเป็นปกติ การที่ท่านพระพุทธโฆสะ นำเอาพระจันทร์และอาทิตย์ซึ่งเป็นเรื่องธรรมชาติที่ปรากฏอยู่ทุกวันมาเป็นข้อเปรียบเทียบก็ทำให้เข้าใจในเนื้อเรื่องที่อธิบายได้ง่ายเข้า

วิเคราะห์รูปแบบการใช้

อุปมาข้อนี้ใช้ ตลา สนธิกับคำว่า อุปม มีข้อที่ควรสังเกตดังนี้

- การเปรียบในลักษณะนี้คล้ายคลึงกับคำว่า เอว สมฺปทมิทฺ เวทิตพฺพํ มาก เพียงแต่คำนี้ใช้ ตลา และใช้เป็นวิภคิตตลา มาจากการประกอบกันระหว่างศัพท์ว่า ตลา-อุปม เป็นการประกอบกันระหว่างคำนิบาตกับคำนามซึ่งมีใช้อยู่เป็นจำนวนมากเช่นคำว่า กติวิธิ ก็อย่าง (กติ-วิธ), กิณฺนาโมสิ เจ้าชื่ออะไร (กิ-นาโม-อสิ) เป็นต้น คำลักษณะนี้เท่าที่สังเกตจะใช้เป็นคำคุณนาม

- ผู้วิจัยเห็นว่าบทนี้จะได้รับอิทธิพลมาจากพระพุทธพจน์เห็นได้จากตัวอย่างที่ท่านยกมาอ้างอิงในภาคที่ ๓ พรหมวิหารนิเทศว่า เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว จฺวลาตํ อุทฺโต ปทิตฺตํ มชฺเฌ คฺกุณฺตํ เฌว คามกฺกุณฺตํ ฝรติ น อรณฺเณ กฺกุณฺตํ ฝรติ ตฺวูปมาหํ ภิกฺขเว อิมํ ปุริสฺสํคฺคํ วทามิ^{๗๓} แปลว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่อนไม้ที่ทิ้งอยู่ในป่า ไฟติดสองข้าง ตรงกลางเป็นอนาคติ ย่อมไม่สำเร็จประโยชน์แก่เครื่องไม้ในบ้าน ทั้งไม่สำเร็จประโยชน์แก่เครื่องไม้ในป่า ฉันทใด เรากล่าวบุคคลผู้ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนและไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นนี้เปรียบฉันนั้น จากเนื้อความพระพุทธพจน์ดังกล่าวมีการใช้คำว่า ตวูปม- เช่นเดียวกัน แต่ใช้เป็นทุตยาวิภคิต ส่วนงานของท่านพระพุทธโฆสะใช้เป็นปฐมาวิภคิต แต่ลักษณะประโยคจะเรียงไว้ต้นประโยคเช่นเดียวกัน มีการประกอบที่คล้ายคลึง อันเป็นหลักฐานที่เชื่อได้ว่า น่าจะเป็นแบบอย่างในการประกอบรูปประโยคดังกล่าวในวิสุทธิมรรค

จากการศึกษาการใช้อุปมาในลักษณะ ข-ต นี้พบว่า ท่านมีเหตุผลในการใช้เพื่อต้องการจะอธิบายประโยค ข ซึ่งก็คือ สิ่งที่น่ามาเปรียบ (อุปมา) มีเนื้อหาที่ขยายประโยค ค ซึ่งก็คือสิ่งที่ถูกเปรียบ (อุปไมย) โดยปกติหากมีการเปรียบด้วยเนื้อหาที่สั้นมักจะเปรียบด้วยนิบาตจำพวก วิย, อิว เป็นต้น แต่หากมีการเปรียบในลักษณะเนื้อหาที่ยาว อธิบายความต่อความต้องเปรียบด้วยลักษณะประโยค ข-ต รูปแบบในการเปรียบนั้นโดยมากท่านพระพุทธโฆสะมักใช้คำนิบาตบอกอุปมาเลียนแบบพระพุทธพจน์ เช่นคำว่า เสยฺยถาปิ-เอวเมว โย,ยถา-ตวูปม-, ยถา-เอว สมฺปทมิทฺ- เป็นต้น แต่รูปแบบการนำเสนอเนื้อหาอุปมาด้วยคำนิบาตเหล่านี้จะเป็นรูปแบบเฉพาะของท่านเองคือนำเสนอเรื่องราวเป็นแนวภาพชีวิตที่เกิดขึ้นในสังคม โดยที่มีการประกอบรูป ข-ต เป็นลักษณะต่างๆ ตามประเภทเนื้อหาที่แสดงคือ หากใช้ ยถา-เอว, ยถา-ตลา ก็เป็นการเปรียบเทียบในลักษณะปกติที่ต้องการขยายคุณลักษณะของสิ่งที่นำมาเปรียบ(อุปมา)ให้ชัดเจน หากใช้ ยถา หลายบทแสดงว่า เนื้อหาของสิ่งที่ถูกเปรียบ(อุปไมย) มีความยุ่งยากโดยมากเป็นธรรมะที่เข้าใจได้ยาก หากมีการใช้สำนวน

^{๗๓}วิสุทธิ ๒/๕๖, อ.จตุก. ๒๑/๕๕/๑๒๔

ในประโยค ต ว่า เอวํ สมฺปทมิทํ หรือ ตถูปม- เป็นต้น แสดงว่าเนื้อหาของอุปมาบทนั้นต้องมีการขยายเนื้อหาให้เห็นเด่นชัดอีกครั้งด้วยการเปรียบเป็นประเด็นๆ ว่า สิ่งใดเปรียบกับสิ่งใด เป็นการสรุปอีกครั้ง

อุปมาที่ใช้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคทั้งหมดเมื่อมองโดยภาพรวมจะเห็นว่า ท่านพระพุทธโฆสะถ่ายทอดมาจากภาพชีวิตที่เกิดขึ้นในสังคมในแง่มุมต่างๆ ผ่านทางข้ออุปมา คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้เกิดขึ้นที่ลังกา จึงมีอุปมาที่เป็นวิถีชีวิตและความเชื่อของชาวลังกาอยู่เป็นจำนวนมาก ในที่นี้ผู้วิจัยจะนำประเด็นเนื้อหาที่ปรากฏเด่นชัดอยู่ในวิสุทธิมรรคมาแสดงเพื่อชี้ให้เห็นเป็นตัวอย่างว่า ประเด็นดังกล่าวปรากฏอยู่มากมาย การนำมาแสดงนี้ผู้วิจัยจึงใจไม่แสดงตัวอย่างภาษาบาลีไว้ จะอ้างอิงเฉพาะที่มาเท่านั้น ดังนี้

ประเด็นเรื่องการเมือง เช่นกล่าวว่า คนทุศีลหมดหวังที่จะเป็นใหญ่เหมือนเด็กจันทาลหมดหวังในราชสมบัติ^{๑๔} เป็นการถ่ายทอดถึงแนวคิดเกี่ยวกับการเมืองในสมัยนั้นว่า ถ้าหากเกิดเป็นคนวรรณะจันทาลก็หมดความหวังที่จะได้เป็นใหญ่ มีอำนาจราชศักดิ์ อันชี้ให้เห็นว่า ยุคสมัยนั้นคนยังให้ความสำคัญกับวรรณะอยู่เป็นอย่างยิ่ง

ประเด็นเกี่ยวกับสังคมนั้นมีการถ่ายทอดทั้งสังคมของพระเช่น พระโยคาวจรมนสิการอาการ ๓๒ จนเหลืออย่างเดียวยังอัปนาให้เกิดเปรียบเหมือนภิกษุเที่ยวบิณฑบาตอาศัยหมู่บ้าน ๓๒ หลังรับบิณฑบาตตามลำดับแต่เรือนหลังต้นจนเหลือรับครั้งเดียวที่เรือนต้น^{๑๕} อุปมาข้อนี้ถ่ายทอดวิถีชีวิตของพระสงฆ์ที่ต้องบิณฑบาตไปตามลำดับเรือน เมื่อได้อาหารที่เรือนหลังแรกแล้วก็หยุดฉันไม่ได้รับต่อไปในเรือนหลังอื่น อันเป็นการแสดงให้เห็นถึงวิปฏิบัติในการบิณฑบาตของพระสงฆ์ นอกจากนี้ประเด็นเกี่ยวกับสังคมยังได้ถ่ายทอดประเด็นเกี่ยวกับสังคมของชาวบ้านทั่วไปเช่น อาทิกัมมิกกุลบุตรถือเอาลมอัสสาสะปีตสาสะแล้วนับ ๑-๑, ถึง ๑๐-๑๐ เหมือนคนตวงข้าวเมื่อตวงก็นับ ๑-๑, ๒-๒...^{๑๖} เป็นการกล่าวถึงวิถีชีวิตของคนทำหน้าที่ตวงข้าวสำหรับการค้าขาย ลักษณะที่แสดงในอุปมาดังกล่าวน่าจะเป็นการค้าขายข้าวกันตามร้านตลาด

ประเด็นเกี่ยวกับเรื่องเศรษฐกิจ เช่น บรรพชิตบิณฑบาตเหมือนกับคนกำพร้าถือกระบุงเที่ยวขออาหารไป^{๑๗} ประเด็นดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าในสังคมยังมีคนกำพร้าที่ไม่มีที่พึ่ง ไม่มีอาหาร ไม่มีที่อยู่ อันเป็นสภาพที่มีอยู่จริงในสังคมเป็นความเหลื่อมล้ำอันเกิดจากระบบการปกครองในสังคม ดังประเด็นทางเศรษฐกิจอีกข้อว่า เนวสัญญานาสัญญาตนะเมื่อไม่ได้อารมณ์อื่นก็จำต้องอาศัยอาภักยัญญาตนะนั้นที่แม้จะมีโทษอยู่เหมือนกับประชาชนที่ยังต้องอาศัยพระราชอยู่แม้จะยังมีความไม่ดีปรากฏอยู่เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ^{๑๘} ประเด็นดังกล่าวนี้น่าจะสอดคล้องกับประเด็นข้างต้นเพราะประชาชนจำต้องอาศัยพระราชที่ทำหน้าที่ปกครองประเทศในการประกอบกิจการต่างๆ เรื่องบางอย่างพระราชก็ไม่ได้มีความยุติธรรม ประชาชนก็จำต้อง

^{๑๔} วิสุทธิ ๑/๖๗

^{๑๕} วิสุทธิ ๒/๒๔

^{๑๖} วิสุทธิ ๒/๖๕

^{๑๗} วิสุทธิ ๒/๑๕๗

^{๑๘} วิสุทธิ ๒/๑๕๓

ทนเพราะไม่สามารถหลีกเลี่ยงให้พ้นไปได้ อันแสดงให้เห็นว่า ในสมัยนั้นพระราชที่ปกครองประเทศอาจจะไม่ได้เป็นพระราชที่ทรงธรรม ไม่ได้ปกครองประเทศด้วยความยุติธรรมมีความลำเอียงทำให้เกิดช่องว่างในสังคม ทำให้เกิดปัญหาต่างๆ ขึ้นในสังคม รวมทั้งปัญหาเรื่องเศรษฐกิจ

ประเด็นเกี่ยวกับวิถีชีวิตเช่น ภิกษุแสวงหาลมเข้าอกไม่ต้องหาที่อื่นนอกจากที่ที่มันกระทบเหมือนกับชาวนาปล่อยโคพลีพท์ให้มันหากินไปเวลาจะจับมันไม่ต้องไปหาที่อื่น ตรงไปที่ทำนน้ำที่มันคืบกินเลย^{๘๕} เป็นวิถีชีวิตของคนในสังคมเกษตรกรรมที่ต้องทำกิจกรรม จำต้องมีการเลี้ยงโคไว้เพื่อใช้แรงงาน ในข้ออุปมา กล่าวถึงว่า การที่จะเลี้ยงโคนั้นก็ให้ปล่อยมันไปให้มันหากินตามสะดวกเมื่อมันอิ่มแล้วมันต้องไปลงอาบน้ำ ตรงที่ที่มันเคยไปคืบกิน เวลาเจ้าของจะไปตามก็ให้ไปตาม ณ ที่นั้น จึงพบมัน เป็นการถ่ายทอดตามสภาพที่เกิดขึ้นตามจริงของคนเลี้ยงโค

ประเด็นเกี่ยวกับความเชื่อเช่น พระโยคีก็มีจิตบริสุทธิ์เหมือนกับพรหมมีจิตบริสุทธิ์ไม่มีโทษ^{๘๖} เป็นเรื่องความเชื่อของคนในสังคมที่ว่า พรหมเป็นผู้หมดจด ความเชื่อว่า พรหมนั้นเป็นผู้หมดจด สูงส่ง และมักกล่าวยกย่องผู้ที่ตนนับถือให้เป็นผู้สูงส่งเหมือนพรหมเช่น ยกบิดามารดาให้เป็นพรหมของบุตร เป็นต้น ความเชื่อดังกล่าวมีมานานแล้วและยอมรับนับถือปฏิบัติกันมาโดยลำดับ แม้ปัจจุบันในสังคมไทยก็ยังถือคติดังกล่าวนี้ด้วยและนับเป็นความเชื่อที่สอดคล้องกับพระพุทธศาสนา

ประเด็นเกี่ยวกับอุดมคติเช่น กรรมจัดเป็นกรรมโดยผล โวหารเพราะกรรมนั้นเป็นเหตุแห่งภพเหมือนความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นความสุขเพราะเป็นเหตุแห่งความสุข^{๘๗} จัดเป็นอุดมคติอันสูงสุดในทางพระพุทธศาสนาซึ่งท่านพระพุทธโฆสะนำเสนอในรูปของอุปมา การเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าเป็นเหตุแห่งความสุขให้สรรพสัตว์พ้นจากความทุกข์ และได้รับความสุขซึ่งเป็นอุดมสุข เป็นผลที่สืบเนื่องมาจากการที่มีพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น

ประเด็นเกี่ยวกับความรู้เช่น พระอาทิตย์กัมมิกโยคาวจรฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ นี้ทำจิตให้อ่อนด้วยการเข้ามานทำอิทธิบาท ๔ ให้เป็นใหญ่แลทำให้ข้าของจึงจะทำความเพียรเพื่ออิทธิวิธะเหมือนกับช่างทองจะทำเครื่องประดับต้องทำทองให้อ่อนจึงจะทำได้และเหมือนช่างหม้อจะทำภาชนะต่างๆ ต้องขยำดินให้อ่อนจึงจะทำได้^{๘๘} ประเด็นนี้ถ่ายทอดความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับการจะทำเครื่องประดับด้วยทองกับการปั้นหม้อด้วยดินก่อนอื่นต้องทำให้วัตถุดิบเหล่านั้นอ่อนเสียก่อน จึงสามารถดัดเป็นรูปแบบต่างๆ และทำให้เป็นรูปทรงตามชอบใจได้ อาชีพดังกล่าวนี้เป็นอาชีพที่ปรากฏอยู่ในยุคสมัยนั้นและคนทั่วไปก็รู้จักอาชีพทั้งสองนี้เป็นอย่างดี ดังนั้น ท่านพระพุทธโฆสะจึงได้ถ่ายทอดความรู้จากอาชีพทั้งสองนี้ออกมาแสดงเป็นข้ออุปมา

^{๘๕} วิสุทธิ ๒/๗๗

^{๘๖} วิสุทธิ ๒/๑๒๖

^{๘๗} วิสุทธิ ๓/๑๘๔

^{๘๘} วิสุทธิ ๒/๒๐๔

ประเด็นเกี่ยวกับความคิดเช่น ภิกษุฉันทบิณฑบาตเหมือนสามิภรรยาข้ามทางกันดารบริโภคนื้อบุตรที่ตายแล้ว เหมือนคนข้ามน้ำอาศัยแพ และเหมือนคนข้ามทะเลอาศัยเรือ^{๕๓} เป็นประเด็นทางความคิดที่จะต้องทำความเข้าใจเป็นพิเศษ เพราะประเด็นเหล่านี้ท่านพยายามสอนให้คิดเป็นคติเตือนใจให้เห็นเป็นภาพพจน์ที่ชัดเจนในแง่ของการเปรียบเทียบเท่านั้น ประเด็นที่ว่า สามิภรรยาต้องการข้ามทางกันดารบริโภคนื้อบุตรที่ตาย นั้นอาจจะไม่มีเหตุการณ์ดังกล่าวนี้เกิดขึ้นก็ได้แต่ท่านจำลองเหตุการณ์มาให้เห็นว่า ถ้าต้องเดินอยู่ในที่กันดารไม่มีอาหารอะไรที่จะบริโภคได้ ทั้งบุตรน้อยที่นำไปด้วยก็มาตายในระหว่างทางกันดารนั้นครั้งหนึ่งจะทิ้งบุตรหรือฝังเสีย ตนเองก็ไม่มีอาหารอะไรที่จะมาประทังชีพจึงตัดสินใจบริโภคนื้อบุตรของตนเพื่อให้รอดชีวิตจากทางกันดารนั้น สถานการณ์ดังกล่าวท่านนำมาเปรียบกับการฉันทบิณฑบาตของภิกษุก็เพียงเพื่อให้ชีวิตดำรงอยู่ได้เท่านั้น เป็นการใช้ประเด็นทางความคิดมาทำเป็นอุปมาในข้อความนี้

ประเด็นเกี่ยวกับบุคคลที่เป็นตัวอย่างเช่น ศีลที่เห็นแก่ลาภ ยศ ญาติ อวยวะ ชีวิตเป็นที่สุดเปรียบเหมือนกับศีลของพระมหาดิสาเถระผู้ฉันทบิณฑบาต^{๕๔} เป็นประเด็นที่ท่านยกบุคคลที่ปรากฏและเป็นที่รู้จักในยุคนั้นแสดงไว้เป็นตัวอย่าง พระเถระดังกล่าวนี้เมื่อยุคสมัยผ่านไปก็ไม่เป็นที่รู้จักแล้ว ผู้ที่ศึกษาวิสุทธิมรรคในภายหลังก็ไม่ทราบว่าเป็นพระเถระรูปนี้คือใคร รู้แต่เพียงว่าเป็นผู้ไม่สำรวมในศีล เป็นตัวอย่างบุคคลที่ปฏิบัติตนไม่เรียบร้อยเท่านั้นเอง แต่ยุคสมัยที่ท่านแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคพระเถระท่านนี้คงจะเป็นที่รู้จักกันทั่ว ท่านจึงได้นำมาแสดงไว้เป็นอุปมา

ประเด็นเกี่ยวกับวิถีแห่งธรรมชาติเช่น ภิกษุเป็นผู้ไม่คิดอยู่(ในลาภสักการะ) เหมือนน้ำไม่คิดไหลบ่า, หทัยของภิกษุผู้มีศีลวิสุทธิเหมือนพระอาทิตย์ไม่มีมืด, ภิกษุขามอยู่ในตโปวัน เพราะความบริสุทธิ์แห่งศีลเหมือนพระจันทร์เด่นอยู่บนท้องฟ้าเพราะมีรัศมี^{๕๕} ประเด็นดังกล่าวเป็นวิถีโดยปกติของธรรมชาติ ไบบัวมีใบสำหรับป้องกันไม่ให้ น้ำซึมเข้าไปได้ พระอาทิตย์ก็มีแสงที่แรงกล้ามากและพระจันทร์เองก็มีความโดดเด่นอยู่ในยามค่ำคืน สภาพเหล่านี้เป็นไปเองโดยธรรมชาติ ไม่มีผู้ใดบังคับ ท่านพระพุทธโฆสะได้นำสภาพเหล่านี้มาเปรียบด้วย

ประเด็นเกี่ยวกับวัตถุเครื่องใช้เช่น ฟันข้างเหมือนไม้ค้ำเกวียน, หนังกหลังเท้าเหมือนรองเท้าหุ้มหลังเท้า, หนังกขา เหมือนได้บรรจุข้าวสาร...^{๕๖} ของใช้เหล่านี้เป็นของใช้ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคนในสมัยนั้น ตัวอย่างแรกที่กล่าวถึงไม้สำหรับค้ำเกวียน เนื่องจากเกวียนเป็นยานพาหนะใช้สำหรับเดินทางและขนของ เป็นสิ่งที่พบเห็นอยู่ในสังคม ตัวอย่างที่สองกล่าวถึงรองเท้าท่านแยกประเภทเป็นรองเท้าหุ้มหลังเท้า ที่กล่าวถึงนี้แสดงว่า ต้องมีรองเท้าประเภทอื่นอีก ส่วนตัวอย่างที่สามกล่าวถึงไม้สำหรับบรรจุข้าวสาร จะเรียกเป็นตะกร้าก็น่าจะไม่ผิด ซึ่งท่านพระพุทธโฆสะได้ถ่ายทอดออกมาเป็นอุปมา

^{๕๓} วิสุทธิ ๑/๔๐

^{๕๔} วิสุทธิ ๑/๕๗

^{๕๕} วิสุทธิ ๑/๕๕,๖๒

^{๕๖} วิสุทธิ ๒/๓๑

ประเด็นต่างๆ เหล่านี้ปรากฏเด่นชัดอยู่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคทำให้เชื่อได้ว่า ท่านพระพุทธโฆสะ นำเสนออุปมาเน้นภาพแห่งการดำรงชีวิตของคนในสังคมเป็นส่วนใหญ่ ดังประเด็นตัวอย่างที่ได้นำเสนอไว้

๔.๓. ความสัมพันธ์ระหว่างอุปมากับโครงสร้างเนื้อหา

โครงสร้างเนื้อหาของคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นแนวทางปฏิบัติกรรมฐานทั้งด้านสมถะและวิปัสณา อธิบายไว้อย่างละเอียดและเป็นระบบ มี ๓ อย่างคือ คีล สมาธิและปัญญา การอธิบายในแต่ละส่วนจะถามเป็น ประเด็นและแสดงคำตอบไว้ตามลำดับ จากนั้นก็อธิบายเนื้อหาเป็นความรู้ทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติเป็น ขั้นตอนที่ย่อยพร้อมตัวอย่างประกอบและอุปมาอุปไมย ดังนี้

๔.๓.๑ ความสัมพันธ์กับโครงสร้างคีล

มีการตั้งคำถามอธิบายเนื้อหาคีลไว้ ๗ ข้อเป็นโครงสร้าง คือ อะไรคือคีล คีลโดยความหมายว่าอย่างไร อะไรคือลักษณะ หน้าที่ สภาวะที่ปรากฏ และปทัฏฐานของคีล คีลมีอานิสงส์อย่างไร คีลมีกั ชนิต อะไรเป็นความเศร้าหมองของคีล และอะไรเป็นความผ่องแผ้วของคีล หลังจากตั้งคำถามเป็นสารบัญญ เรื่องแล้วก็อธิบายเนื้อหาอันเกี่ยวกับการปฏิบัติคีลตามหลักจตุปาริสุทธิคีล คือ

๑. ปาฏิโมกขสังวรคีล คือ สำรวมอยู่ในพระปาฏิโมกข์
๒. อินทริยสังวรคีล คือ สำรวมอินทริย์ทั้ง ๖ อัน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
๓. อาชีวาปาริสุทธิคีล คือ มีการดำรงชีพที่บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่หลอกลวงเขา
๔. ปัจจัยสันนิสิตคีล คือ คีลอันเกี่ยวกับการรับและใช้สอยปัจจัย ๔

อุปมาได้ทำหน้าที่อธิบายความหมายที่ยากของเรื่องเหล่านี้ในแต่ละส่วนให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น ด้วยการเปรียบเทียบทั้งศัพท์ต่อศัพท์และเนื้อความต่อเนื้อความ เช่น เปรียบคนทุศีลว่า มีผิวพรรณไม่หมดจด เหมือนผ้าป่าน ชำระล้างได้ยากเหมือนหลุมคูที่หมักหมมมาหลายปี พลาดจากประโยชน์ทั้งสองเหมือนคุ้น ฟืนเผาศพ แม้จะปฏิกูญว่าเป็นภิกษุก็ไม่ใช่ภิกษุอยู่นั่นเองเหมือนลาที่เดินตามฝูงโค.....^{๔๗} อุปมาข้อนี้ขยาย ความของคำว่า ทุศีล ที่แยกย่อยมาจากคำถามชื่อว่า อะไรเป็นความผ่องแผ้วของคีล มีการตอบเป็นประเด็นว่า ความผ่องแผ้วของคีลย่อมถึงพร้อมด้วยอาการ ๒ คือด้วยเห็นโทษแห่งศีลวิบัติและเห็นอานิสงส์แห่งศีล สมบัติ นอกจากยกอุปมาอุปไมยมาใช้ในเนื้อความนี้แล้วยังยกพระพุทธพจน์มาแสดงในประเด็นนี้ด้วย ประเด็นอื่นๆ บางครั้งมีการยกอุปมาแสดงประกอบพร้อมทั้งตัวอย่างที่เป็นเรื่องราวเช่น ตัวอย่างที่กล่าวถึง ภิกษุเข้าไปคลุกคลีกับชาวบ้านมากเกินไปจนเขารำคาญไม่อยากถวายอะไรให้แล้วก็แสวงเข้าไปในหมู่บ้าน เพื่อหาข่าวสาร พอเขาไปแล้วก็แอบเข้าไปในครัวตรวจตราดูวัตถุสิ่งของ แล้วก็มานั่งที่เดิมกล่าวทำนองว่า

^{๔๗} วิสุทธิ ๑/๖๗

วันนี้ อาตมาเห็นล่วงหน้าแล้วว่า ภิษยจักไม่สำเร็จ โยมถามว่า ลางอะไรท่าน ตอบว่า อาตมาเห็นงูอันเหมือนกับท่อนอ้อยวางไว้ชอกประตู่ คิดจะตีมันมองดูไปก็เห็นพวงคล้ายกับปลาแห่งที่เก็บไว้ในตะกร้า...^{๘๘} ในข้อนี้อุปมาใช้คู่กันกับตัวอย่างที่อธิบายเรื่องเนมิตตกานินเทศ คือ การทำบุญไปอันเป็นหนึ่งในวิธีหลอกลวงในอาชีวะปาริสุทธศีล การเปรียบลักษณะนี้ชี้ให้เห็นว่า อุปมาในส่วนศีลมิได้เปรียบแต่ในเนื้อหาหลักเท่านั้น ในเนื้อหาจริงคือตัวอย่างที่ยกมาประกอบก็สามารถเปรียบเทียบได้ด้วย อุปมามีส่วนทำให้เนื้อหาเรื่องศีลชัดเจนครอบคลุม มีเนื้อหาจบบริบูรณ์เพียง ๒ บทเท่านั้นนับว่าเป็นส่วนที่มีเนื้อหาสั้นกว่าส่วนอื่นๆ เพราะเป็นความรู้ในส่วนเบื้องต้นอันเป็นพื้นฐานของเนื้อหาลำดับต่อไปที่มีความลึกซึ้ง ละเอียดมากกว่า

๔.๓.๒ ความสัมพันธ์กับโครงสร้างสมาธิ

มีการตั้งคำถามอธิบายเนื้อหาสมาธิไว้ ๘ ข้อเป็นโครงสร้าง คือ อะไรคือสมาธิ สมาธิโดยธรรมดาอย่างไร อะไร คือ ลักษณะ หน้าที่ สภาวะที่ปรากฏ และปทัฏฐานของสมาธิ สมาธิมีกี่ชนิด อะไรเป็นความเศร้าหมองของสมาธิ อะไรเป็นความพองแผ่วของสมาธิ ควรเจริญสมาธิอย่างไร การเจริญสมาธิมีอานิสงส์อย่างไร จากนั้นก็อธิบายเนื้อหาในส่วนสมาธิอันเป็นวิธีปฏิบัติสมถกรรมฐาน อบรมให้จัดตั้งมั่นไม่ฟุ้งซ่าน ศึกษาอารมณ์ของกรรมฐานให้เข้าใจเสียก่อนแล้วจึงค่อยลงมือปฏิบัติกรรมฐานซึ่งมีอยู่ ๔๐ วิธี คือ

๑. กสิณ ๑๐
๒. อสุภะ ๑๐
๓. อนุสสติ ๑๐
๔. พรหมวิหาร ๔
๕. อาหาร ปฏิกุศลสัญญา ๑
๖. จตุธาตุวัตถถานะ ๑
๗. อรูปธรรม ๔

อุปมาในส่วนสมาธิมีบทบาททำให้ภาคปฏิบัติกรรมฐานวิธี ๔๐ อย่างเด่นชัดขึ้นในแง่ต่างๆ เช่น

ก. ในแง่แนวทางปฏิบัติ เช่นว่า ภิษยจะฝึกจิตพึงพราภจติจากรูปเป็นต้นแล้วเข้าป่าผูกมันไว้กับหลักคือลมเข้าออกด้วยเชือกคือสติ ย่อมจะสงบแน่นิ่งเหมือนกับนายโคบาลจะฝึกลูกโคคือผูกไว้ที่หลักเมื่อมันเหนื่อยก็จะหมอบนอนพียงหลักนั้น^{๘๙} ตัวอย่างอุปมานี้ทำให้เกิดเป็นแนวทางการปฏิบัติที่ถูกต้องชัดเจน

^{๘๘} วิสุทฺธิ ๑/๓๕

^{๘๙} วิสุทฺธิ ๒/๕๖

คือ การจะฝึกจิตต้องมีอุปกรณ์สำหรับฝึกและต้องทำเรื่อยไปจนกระทั่งจิตแน่วแน่ เหมือนกับจะฝึกโคก็ต้องใช้เชือกผูกมันไว้จนกระทั่งมันหมดแรงสยบนิ่งอยู่กับหลักนั้น ตัวอย่างนี้เป็นการอธิบายในข้ออานาปานสติ ซึ่งเป็นข้อที่ ๕ ในอนุสสติ ๑๐

ข. ในแง่เป็นภาพพจน์ เช่นว่า พระโยคาวจรมีอัปมัถญาเป็นวิหารธรรมในสัตว์ต่างๆ เหมือนมารดาที่มีบุตร ๔ คนคนหนึ่งยังเล็ก คนหนึ่งป่วย คนหนึ่งเป็นหนุ่ม คนหนึ่งออกเรือนไปแล้ว ย่อมมีความปรารถนาดีต่อบุตรแต่ละคนต่างกันไป^{๕๐} ตัวอย่างอุปมานี้ทำให้เกิดภาพพจน์ว่า ผู้ปฏิบัติกรรมฐานต้องมีพรหมวิหารธรรมในบุคคลต่างๆ ตามฐานะเหมือนมารดาที่รัก เอาใจใส่ในบุตร ๔ คนตามวัย ตัวอย่างนี้อธิบายไว้ในตอนที่อธิบายเรื่องพรหมวิหาร ๔

ค. ในแง่ชี้แจงเพื่อให้เข้าใจในสิ่งที่ลงมือทำ เช่นว่า ผมทั้งหลายว่าโดยสี มีสีดำ เหมือนกับลูกประคำดีควาย โดยสีฐาน ยาว กลม มีสีฐานเหมือนกันซึ่ง โดยทิศเกิดในทิศเบื้องบน...^{๕๑} ตัวอย่างอุปมานี้แสดงให้เห็นชัดเจนว่า ผมนั้นเป็นอย่างไร เหมือนกับอะไร เกิดอยู่ส่วนใด เป็นต้นซึ่งท่านก็อธิบายไว้อย่างละเอียดมาก จนเกิดความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งแล้วก็ทำให้พิจารณาถึงผมได้ถูกต้อง ไม่เข้าใจเป็นอย่างอื่น เป็นการชี้ให้เห็นสภาพด้านต่างๆ ของสิ่งที่ตนจะพิจารณาว่าเป็นอย่างไร ซึ่งอุปมาเรื่องผมนี้เป็นหนึ่งในอาการ ๓๒ ประการที่เป็นอุปกรณ์ให้พระโยคีพิจารณากายคตาสติซึ่งเป็นหนึ่งในอนุสสติ ๑๐

อุปมาที่ใช้ในส่วนสมาธินี้มีมากกว่าส่วนศีล เนื่องจากเนื้อหาที่มีมากกว่าส่วนอื่น เป็นเนื้อหาที่เน้นภาคปฏิบัติอย่างแท้จริง ท่านจึงต้องเน้นอธิบายแนวทางให้เห็นชัดเจน เป็นลำดับขั้นจากง่ายไปหายาก เพื่อการปฏิบัติที่ถูกต้อง ทั้งอุปมาที่ใช้ก็เน้นสิ่งที่จะนำมาเป็นแนวทางในการปฏิบัติได้เป็นหลัก

๔.๓.๓ ความสัมพันธ์กับโครงสร้างปัญญา

มีการตั้งคำถามอธิบายเนื้อหาปัญญาไว้ ๖ ข้อเป็น โครงสร้าง คือ อะไรคือปัญญา ปัญญาโดยอรรถว่าอย่างไร อะไร คือ ลักษณะ หน้าที่ สภาวะที่ปรากฏ และปทัฏฐานของปัญญา ปัญญามีกี่ชนิดปัญญาควรเจริญอย่างไร ปัญญามีอานิสงส์อย่างไร จากนั้นก็ได้อธิบายเนื้อหาในส่วนปัญญาว่าเป็นขั้นเจริญวิปัสณากรรมฐานถือเป็นการพัฒนาจิตขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนาเพื่อทำลายกิเลสอย่างละเอียดอันเป็นมูลเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวงแล้วยกจิตขึ้นสู่ความเป็นอริยะ ซึ่งเนื้อหาในส่วนนี้กล่าวถึง

^{๕๐} วิสุทธิ ๒/๑๒๗

^{๕๑} วิสุทธิ ๒/๒๘

๑. โปธิปักกยิยธรรม ๓๗
๒. วิปัสสนาภูมิ ๖
๓. วิสุทธิตี ๗
๔. วิปัสสนาญาณ ๕
๕. ญาณ ๑๖
๖. วิปัสสนูปกิเลส ๑๐
๗. ปรมัตถธรรม ๔

อุปมาในส่วนปัญญา มีบทบาททำให้การพิจารณาวิปัสสนากรรมฐานเด่นชัด ในแง่ต่างๆ เช่น

ก. ในแง่พิจารณาเป็นระดับชั้น เช่นว่า *สัญญาเหมือนกับทารกยังไม่เดียงสา ญาณเหมือนกับบุรุษชาวบ้านและปัญญาเหมือนกับเศรษฐี*^{๕๒} ตัวอย่างอุปมานี้ชี้ให้เห็นระดับชั้นของธรรมะแต่ละอย่างว่ามีความละเอียดอ่อนแตกต่างกันโดยใช้อุปมานุคคล ๓ ระดับคือ เด็กอ่อนที่ยังไม่รู้อะไรเลย ชาวบ้านที่ไม่มีการศึกษาและสุดท้ายกล่าวถึงเศรษฐีที่มีความรู้เกี่ยวกับเรื่องการเงินเป็นอย่างดี อุปมาข้อนี้อธิบายความรู้ว่าแตกต่างจากสัญญา หมายถึง แคร์จึก จำได้ ญาณ หมายถึง รู้แจ้ง แคร์ลักษณะอาการเท่านั้น ส่วนปัญญานั้นหมายถึง รู้ทั่วในทุกสิ่งที่เกี่ยวข้อง โดยนำเรื่องการเงินมาเปรียบกับบุคคลระดับต่างๆ ตั้งแต่ทารก ชาวบ้านจนถึงเศรษฐีที่รับผิดชอบเรื่องเงินแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างกันอย่างชัดเจน อุปมาข้อนี้อธิบายไว้ในตอนที่อธิบายว่า ปัญญาโดยอรรถว่าอย่างไร อันเป็นสารบัญเรื่อง

ข. ในแง่พิจารณาเป็นภาพรวม เช่นว่า *พระโยคาวจรเห็นสังขารเป็นโทษแล้วยอมเบื่อหน่าย เอื่อมระอา ไม่นินดีเหมือนกับสุวรรณราชหงส์ผู้อภิรมย์อยู่เชิงเขาจิตรกุฎ ไม่นินดีบ่อน้ำโสโครกที่ข้างประตูบ้านคนจันทาล เหมือนกับสีหมฤคราชแม้จะถูกขังในกรงทองก็มีได้ยินดี กลับยินดีป่าหิมพานต์อันกว้างสามพัน โยชน์ และเหมือนกับพญาช้างลัททันต์ไม่นินดีในเมืองกลับยินดีแต่ในสระฉัททันต์และป่าชฎุในป่าหิมพานต์เท่านั้น*^{๕๓} ตัวอย่างอุปมานี้ชี้ให้มองสภาพธรรมะผ่านจากอุปมาหลายๆ อย่างว่า มีสภาพมิได้ต่างกันเป็นการมองในแต่ละส่วนออกมาเป็นภาพโดยรวมที่มีความเหมือนกัน อุปมาบทนี้อธิบายไว้ในตอนที่กล่าวถึงนิพพิทานุปีสสนาญาณ คือญาณที่คำนึงถึงสังขารด้วยความหน่าย เป็นญาณลำดับที่ ๕ ของวิปัสสนาญาณ ๕

^{๕๒} วิสุทธิตี ๒/๒๘

^{๕๓} วิสุทธิตี ๓/๒๘

ค. ในแง่พิจารณาเจาะจง เช่นว่า มรรคญาณก็ตรัสรู้สัจจะ ๔ อย่างขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลังเหมือนกับประทีปย่อมทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลังคือเผาไส้ ทำลายมืด ไขแสง กินน้ำมัน^{๕๔} ตัวอย่างอุปมานี้ชี้ให้เห็นเป็นสิ่งที่จำเพาะเจาะจงว่า ญาณที่จะทำให้รู้แจ้งในสัจจะทั้ง ๔ พร้อมกันได้ก็ต้องเป็นมรรคญาณเท่านั้น โดยท่านยกประทีปมาเปรียบให้เห็นภาพของสิ่งที่ทำหน้าที่ ๔ อย่างในเวลาเดียวกัน คือ เผาไส้ ทำลายความมืด ไขแสง กินน้ำมันในเวลาเดียวกันได้ เป็นการเจาะจงใช้ประทีปมาเปรียบเทียบกับสิ่งที่ทำหน้าที่ ๔ อย่างชนิดอื่นก็มีหลายอย่าง อุปมาบทนี้ปรากฏในตอนที่แสดงว่า มรรคญาณทำหน้าที่อย่างไร มรรคญาณนี้เป็นญาณลำดับที่ ๑๔ ของญาณ ๑๖

อุปมาส่วนปัญญามีมากที่สุดใอุปมาที่ใช้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพราะเนื้อหาส่วนปัญญานั้นเป็นธรรมะชั้นสูงที่จะต้องพิจารณาให้ละเอียด จำเป็นต้องมีอุปมาประกอบเป็นจำนวนมากว่าเนื้อหาในส่วนอื่นๆ เนื้อหาในส่วนนี้เน้นแสดงการยกระดับจิตเพื่อให้เกิดความหมดจด อันเป็นรูปธรรมที่เข้าใจยาก อุปมาที่ใช้ก็แสดงจากประเด็นที่ง่ายไปหายากตามลำดับ รวมทั้งแสดงเป็นภาพรวมหรือภาพเจาะจงให้ดูเป็นตัวอย่าง

^{๕๔} วิสุทธิ ๓/๓๔๔